

ISSN: 2651-5180

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

TÜDAD

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

"Dilde, fikirde, işte birlik!" İsmail Gaspralı

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Yayını

TÜRK DÜNYASI

JTWS

INTERNATIONAL JOURNAL OF
TURKISH WORLD STUDIES

"Unity in language, idea and action!" İsmail Gasprinskiy

Publication of International Research Symposium on the Turkish World

CİLT/VOLUME:

5

SAYI/NUMBER:

4

YIL/YEAR:

EKİM 2022

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
TURKISH WORLD STUDIES APPLICATION AND RESEARCH CENTER

ISSN: 2651-5180

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

TÜDAD

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

"Dilde, fikirde, işte birlik!" İsmail Gaspralı

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Yayını

TÜRK DÜNYASI

JTWS

INTERNATIONAL JOURNAL OF
TURKISH WORLD STUDIES

"Unity in language, idea and action!" İsmail Gasprinskiy

Publication of International Research Symposium on the Turkish World

CİLT/VOLUME:

5

SAYI/NUMBER:

4

YIL/YEAR:

EKİM 2022

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
TURKISH WORLD STUDIES APPLICATION AND RESEARCH CENTER

Sahibi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Adına

Rektör

Prof. Dr. Hasan USLU

Editör Kurulu

Prof. Dr. Hikmet Koraş
Prof. Dr. Fatih Yücel
Doç. Dr. Bayram Polat
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem Şahin
Dr. Öğr. Üyesi Adem Yeloğlu
Dr. Öğr. Üyesi Turgay Düğen

Teknik Editör Kurulu

Dr. Öğr. Üyesi Perizat Yertayeva
Arş. Gör. Mesut Sönmez
Arş. Gör. Kevser Akman

Bilim ve Danışma Kurulu

Prof. Dr. Adem Öger (Nevşehir Hacıbekaş Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Buran (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Bekir Çınar (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Bibigül İlyasovna İmanbekova (Kazak Kızlar Milli
Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Bülent Kara (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Elena Ryabova (Moskova Devlet Üni.)
Prof. Dr. Elman Nesirov (Bakü Devlet Üni.)
Prof. Dr. Ercan Alkaya (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Faruk Çolak (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

- Prof. Dr. Fatma Açık (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Gulmira Abdrasilova (Kazak Kızlar Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Gülzar İbrahimova (Bakü Avrasya Üni.)
Prof. Dr. Hatice İçel (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. İbrahim Maraş (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Kerim Türkmen (Erciyes Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Talas (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Nazım Hikmet Polat
Prof. Dr. Nergis Biray (Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. Nizami Mammadov
Prof. Dr. Serkan Taflıoğlu (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Talip Yıldırım (Uşak Üni.)
Prof. Dr. Yıldırım Özbek (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Zeki Gürel (Ege Üni.)
Prof. Dr. Ziya Avşar (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Enver Kapağan (Bolu Abant İzzet Baysal Üni.)
Doç. Dr. Lokman Zor (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Ramis Karabulut (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Reyila Kaşgarlı (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Bayram Polat
Dr. Natela Mirianashvili

Haberleşme Adresi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi 3.
Kat, Merkez Kampüsü 51246
Niğde
Tel: +903882252417

İÇİNDEKİLER

- 1) **AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏSAS VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ İNSTİTUTLARI: MÜASİR VƏZİYYƏTİ.....1-26**
- 2) **MƏDENİ MҮРА ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ХОРЕОГРАФИЯ ӨНЕРІ.....27-36**
- 3) **KIRGIZ FOLKLORUNDA VE ŞARKILARINDA ANNE İMAJI.....37-58**
- 4) **ÇANAKKALE CEPHESİNİN AÇILMASI SÜRECİNDE İNGİLİZ-RUS İLİŞKİLERİNİN İNCELENMESİ..... 59-80**
- 5) **MƏDENİ-САУЫҚТЫРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ БОС УАҚЫТТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ.....81-90**
- 6) **NÂMÎ DÎVÂNÎ'NDA KOZMİK UNSURLARIN KULLANIMI.....91-114**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏSAS VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİ İNSTITUTLARI: MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında vətəndaş cəmiyyəti institutlarının formalaşması Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başladığı və sovetlərin süqutu dövrünə təsadüf edir. Həmin dövrdə yaranmış “Qayğı”, “Qarabağa Xalq Yardımını Komitəsi” kimi vətəndaş cəmiyyəti təsisatları xalqın taleyüklü problemlərinin həllində yaxından iştirak edirdilər.

GHT-lərin ölkənin ictimai həyatında fəal iştirakının təmin edilməsi baxımından 1999-cu ildə Milli Qeyri-Hökumət Təşkilatları Forumunun və 2007-ci ildə Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının yaradılmasının müstəsna əhəmiyyəti vardır. Məqalədə ümumilikdə siyasi partiyaların cəmiyyətdə tutduğu mövqe, siyasi maariflənmə və ictimai rəyin formalaşması işində rolu, Azərbaycanda dövlət tərəfindən onların fəaliyyəti üçün daha münasib şərait yaradılması məqsədi ilə qanunvericilik sənədlərinin qəbul olunması şərh olunur. Vətəndaş cəmiyyətinin digər bir struktur elementi olan dini icma və birliklərin sərbəst fəaliyyəti ölkə konsitutusiyasının vicdan azadlığı haqqında maddəsi ilə təsbit olunur. Dövlətin dini icma və birliklərlə bağlı siyasətinin əsas istiqaməti dini toleranlığın

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAY 14 / EKİM
2022

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Zəfər ABDULLAYEV

Bakı Avrasiya
Universiteti, Doktorant
zafarabdullayev2022@r
ambler.ru

Gönderim Tarihi
Received
04.08.2022

Kabul Tarihi
Accepted
20.09.2022

Atıf
ABDULLAYEV, Zəfər
(2022). “Azərbaycan
Respublikasında Əsas
Vətəndaş Cəmiyyəti
İnstitutları: Müasir
Vəziyyəti”, *Uluslararası
Türk Dünyası
Araştırmaları Dergisi*,
(5/4), 1-26.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

gücləndirilməsi, mövcud dini konfessiyaların dəstəklənməsi və dini dəyərlərin qorunmasından ibarətdir. Ən geniş yayılmış vətəndaş cəmiyyəti institutlarından biri olan həmkarlar ittifaqlarının Azərbaycan cəmiyyətində social sabitliyi təmin edəcək bir struktur kimi rolu artmaqdadır. Öz üzvlərinin əmək hüquqlarını müdafiə edən həmkarlar ittifaqları əmək, sosial və iqtisadi məsələlər barəsində qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında yaxından iştirak edirlər. Vətəndaş cəmiyyətinin əsas struktur elementlərindən biri də vətəndaşların geniş informasiya mənbələrinə çıxışını təmin edən qeyri-dövlət kütləvi informasiya vasitələri hesab edilir. Azərbaycanda dövlətin söz, fikir, informasiya azadlığı, həmcin kütləvi informasiya vasitələrinin dəstəklənməsi istiqamətindəki tədbirləri cəmiyyət üçün prioritet təşkil edən məsələlərin həllində onların yaxından iştirakını təmin edir.

Müəllif məqalədə Azərbaycanda mövcud olan əsas vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyəti ilə bağlı məsələləri təhlil etmiş, dövlət hakimiyyətinin onların inkişafı ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, vətəndaş cəmiyyəti, dövlət hakimiyyəti, müasir dövr.

MAJOR CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN: CURRENT SITUATION

Abstract

The latest formation of civil society institutions in the Republic of Azerbaijan coincides with the beginning of the Nagorno-Karabakh conflict and the collapse of the Soviet Union. Civil society structures established at that time, such as "Gayghi", "Committee for People's Aid to Karabakh" etc. were closely involved in solving the fateful problems of the people.

The establishment of the National Non-Governmental Organizations Forum in 1999 and the Council of State Support to Non-Governmental Organizations in 2007 is important in terms of ensuring the active participation of NGOs in domestic public life. The article comments on the position of political parties in society in general, their role in the formation of political enlightenment and public opinion, the adoption of legislation by the state in Azerbaijan to create more favorable conditions for their activities. The free activity of religious communities and similar associations is enshrined in the country's constitution on freedom of conscience. The main direction of the state policy towards religious communities and associations is to strengthen religious tolerance, support existing religious denominations and protect religious values. The role of trade unions will ensure social stability in Azerbaijani society. Labor rights-friendly Trade Unions are

closely involved in drafting legislation on labor, social and economic issues. One of the main structural elements of civil society is the non-governmental media providing citizens with access to a wide range of sources. The official measures taken by Azerbaijan serves to support freedom of speech, opinion, information, and media ensuring their close participation in addressing society-prioritized issues.

The author analyzes the issues related to the activities of the main civil society institutions, by casting light on governmental measures to develop them.

Key Words: Azerbaijan, civil society, state power, modern period.

Giriş

Vətəndaş cəmiyyətinin struktur elementlərinin tədqiqi müasir Azərbaycan cəmiyyəti üçün aktual əhəmiyyət daşıyır, çünki vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf tempi və formalaşma vektorları, ölkə əhalisini bu sadə olmayan prosedə iştirakı xeyli dərəcədə onun düzgün dərk olunması və dəyərləndirilməsindən aslıdır. Ənənəvi olaraq tədqiqatçılar vətəndaş cəmiyyəti sisteminə əsasən siyasi (partiya və hərəkatlar) və iqtisadi (sahibkar birlikləri, korporasiyalar) birlikləri, dini təsisatlar, qeyri-dövlət sosial-mədəni təşkilatları, qeyri-dövlət KİV və həmkarlar ittifaqları kimi qeyri-dövlət subyektlərini daxil edirlər.

1. Azərbaycan Respublikasında Vətəndaş Cəmiyyətinin Təşəkkülü

XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında keçmiş sovetlər imperiyasında baş verən ictimai-siyasi proseslər cəmiyyətin həyatında ciddi dəyişikliklərə, siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə yeni meyillərin yaranmasına səbəb oldu. Belə bir şəraitdə, 1988-ci ildə Ermənistan Moskvadakı himayədarlarına arxalanaraq ölkəmizə qarşı qarşı ərazi iddiaları irəli sürdü və Dağlıq Qarabağ münaqişəsini başladı. Ölkənin sərhəd toxunulmazlığı ilə bağlı təhlükənin yarandığı belə bir mürəkkəb şəraitdə o zamankı Azərbaycan rəhbərliyinin qətiyyətsiz, qeyri-prinsipial mövqeyi vətənpərvər insanları yaranmış problemləri həll etmək üçün cəmiyyətlər yaratmağa və ictimai təşkilatlarda birləşməyə məcbur etdi. 80-ci illərin sonlarında “Qayğı” və “Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsi” kimi cəmiyyətlərin

yaradılması ölkədə vətəndaşların ictimai proseslərə cəlb olunması üçün ciddi bir stimül oldu. İstər 15 avqust 1989-cü il tarixində yaradılmış “Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsi”nin, istərsə də həmin ilin dekabr ayında yaradılmış Qaçqınlar cəmiyyətinin Dağlıq Qarabağ müharibəsi nəticəsində öz yurdlarından qaçqın düşmüş məcburi köçkünlər üçün maddi və mənəvi dəstəyinin təmin olunmasında müstəsna rolu oldu. Həmçinin Komitənin dəstəyi ilə həmin dövrdə ilk qeyri-hökumət mətbuatı olan “Azərbaycan” qəzeti nəşr olunmağa başladı. Milli, əxlaqi və demokratik dəyərləri təbliğ edən bu qəzet vətəndaşlarda vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Sovetlər imperiyasının müxtəlif bölgələrində başlanan demokratik və milli yönlü hərəkatlar nəticəsində bu imperiya 1991-ci ildə süquta uğradı və nəticədə Azərbaycan da dövlət müstəqilliyi əldə etdi. Belə bir şəraitdə yeni kapitalist iqtisadi münasibətlərinin yaranması ilə ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün siyasi, iqtisadi və ictimai baxımdan əlverişli şərait yaranmış oldu. Müstəqilliyin ilk illərində yaranmış ictimai birliklər, yəni vətəndaş cəmiyyəti strukturları əsasən qaçqın və məcburi köçkünlərin yerləşdirilməsi, onların gündəlik yaşayış problemlərinin həlli, ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində humanitar və siyasi böhranın aradan qaldırılması, hüquq müdafiəsi və informasiya yayımı sahəsinə boşluğun doldurulmasına cəhd edir və bu sahədə ixtisaslaşmağa çalışırdılar.

Ölkənin müqəddəratının həll olunduğu olduqca mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə, 1993-cü ildə ulu öndər Heydər Əliyev xalqın təkidi ilə hakimiyyətə gəldikdən sonra siyasi (çoxpartiyali sisteminin, informasiya azadlığının inkişaf etdirilməsi və s.) və sosial-iqtisadi sahədə (bazar iqtisadiyyatına keçid, orta təbəqənin genişləndirilməsi, əlverişli investisiya mühitinin yaradılması və s.) islahatların həyata keçirilməsinə ciddi əhəmiyyət verilməyə başladı. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına malik olan hüquqi, demokratik və sosial dövlətin yaradılması paradigmasına uyğun olaraq ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına və onun sosial-iqtisadi tərəqqiyə cəlb olunmasına yönəlmiş dövlət siyasəti həyata keçirilməyə başlandı.

Vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədi vətəndaşların ictimai iştirakçılıq və özünütəşkil formalarının dəstəklənməsi və inkişafı üçün informasiya, hüquqi, təşkilati və infrastruktur şəraitin təmin edilməsindən ibarətdir idi.

Vətəndaş cəmiyyəti struktur elementlərinin ölkənin ictimai-siyasi və mədəni həyatında fəaliyyətinin genişlənməsində, təbii ki, onların səmərəli işləmələrinə müsbət təsir göstərən hüquqi bazanın formalaşması da az rol oynamamışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, eyni zamanda, Mülki Məcəlləsinin, kütləvi informasiya vasitələri, siyasi partiyalar və qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar), informasiya azadlığı haqqında qanunların və digər mühüm qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi ölkəmizdə siyasi partiyaların, dini icmaların, KİV və s. qurumların hərtərəfli fəaliyyətinə zəmin yaratmış, GHT-lərin beynəlxalq standartlara uyğun qurul-masını şərtləndirmişdir. 1992-ci ildə “İctimai birliklər haqqında” qanunun qəbul edil-məsi vətəndaş cəmiyyəti institutlarının sərbəst fəaliyyətinin təmin edilməsi və onların üzləşdiyi problemlərin həll edilməsi sahəsində irəliləyən doğru mühüm bir addım oldu.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyəti üçün lazımi hüquqi baza yaradılmış oldu. Doğrudur, konstitusiyada “vətəndaş cəmiyyəti” istilahı işlədilmir, lakin məhz elə bu Əsas Qanunda əks olunan hüquqi normalar bu cəmiyyətinin struktur elementlərinin formalaşması və inkişafı üçün hüquqi əsas yaradır. Konstitusiyanın 12-ci maddəsində göstərilir: “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir” (Konstitusiya, 2021: 7). Beləliklə, dövlət vətəndaş cəmiyyəti üçün zəruri olan siyasi və hüquqi şərtləri təmin etməyi öz öhdəsinə götürür. Məlum olduğu kimi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və inkişafı üçün xüsusi mülkiyyətinin zəruri şərt olduğu hələ Yeni dövr mütəfəkkirləri tərəfindən xüsusi olaraq qeyd edilmişdir. Bu baxımdan Əsas Qanunun 13-ci maddəsində dövlət mülkiyyəti ilə

yanaşı, xüsusi mülkiyyətin və bələdiyyə mülkiyyətinin təsbit olunması orta təbəqənin say etibarilə çoxalması və cəmiyyətdə mövqeyinin möhkəmlənməsi baxımından vətəndaş cəmiyyətinin iqtisadi bazası üçün əhəmiyyətlidir. Vətəndaş cəmiyyətinin mövcud olmasının zəruri şərti kimi bunları qeyd etmək olar: birincisi, əhalinin vətəndaş mədəniyyəti səviyyəsinin inkişaf etməsi, öz hüquq və azadlıqlarını dərk etməsi; ikincisi, siyasi qərarların hazırlanması və qəbul edilməsinə vətəndaşların təsir göstərməsinə imkan verən açıq xarakterli siyasi sistemin mövcud olması; üçüncüsü, ictimai aktorların dövlət hakimiyyətindən aslı olmaması və iqtisadi bazis kimi xüsusi mülkiyyətin təsbit olunması. Bu baxımdan Konstitusiyanın “Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” adlanan II bölmənin 3-cü fəslində öz inikasını tapmış maddələri qeyd etmək lazımdır (Konstitusiya, 2021: 10-24). Burada ölkə vətəndaşlarının cəmiyyətin ictimai və siyasi həyatında fəal mövqeyini, siyasət iştirakçılıq və sosiallaşmanı təmin edəcək demokratik azadlıqlar təsbit olunmuşdur. Vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı baxımından əsas hüquqi baza olan 58-ci maddə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu maddədə hər bir vətəndaşın istənilən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququ təsbit olunur (Konstitusiya, 2021: 19-20).

Qeyd etmək lazımdır ki, qanuna zidd və hüquqi noramaları pozmaqla fəaliyyət göstərən hər hansı bir birləşmə və ya cəmiyyət vətəndaş cəmiyyətinin strukturuna aid edilə bilməz. Respublikamızın demokratik inkişaf, hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu istiqamətində qazandığı nailiyyətlər, məhz ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılan möhkəm təmələ əsaslanır (Hüseynov, R: 2017).

2. Qeyri-Hökumət Təşkilatları

Vətəndaş cəmiyyətinin struktur elementləri içərisində qeyri-hökumət təşkilatları mühüm yer tutur. Ölkədə 90-ci illərinin birinci yarısında qəbul edilmiş hüquqi aktlar vətəndaş cəmiyyətinin inkişafını təmin etmək baxımından yetərli olmadığına görə, 1999-cu ildə 95 təşkilat tərəfindən Milli Qeyri-Hökumət Təşkilatları Forumu (MQF) təsis edildi. Bu qurumun

başlıca məqsədi QHT-lərin maraqlarının təmsilçisi kimi çıxış etmək, onları fəaliyyətlərinə səmərəli təsir göstərə biləcək zəruri informasiya ilə təmin etmək və yaranmış problemləri kollegial şəkildə həll etməkdən ibarət idi. Azərbaycanda 13 iyun 2000-ci il tarixində Qeyri-Hökumət Təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi və bu qanun əsasında milli QHT platforması, Milli QHT Forumu (MQF) yaradılması vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı istiqamətində irəliyə doğru mühüm bir addım oldu. Sonrakı illərdə Hökumət, QHT-lər və mütəxəssislər mövcud şəraitdən doğan tələbi nəzərə alaraq donor təşkilatın yaradılması istiqamətində araşdırmalar apardıqdan sonra konkret rəy və təkliflər hazırladılar. Belə bir donor qurum Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurası oldu. 27 iyul 2007-ci il tarixində qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Qeyri-hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Konsepsiyası”na görə, dövlət dəstəyinin prioritet sahələri aşağıdakılardan ibarətdir: azərbaycançılıq ideyasını təşviq olunması, Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiya olunması; siyasi-hüquqi və vətəndaş mədəniyyətinin formalaşdırılması, vətəndaşların hüquqi biliklərinin inkişaf etdirilməsi; insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi; söz, fikir və ifadə azadlığının genişləndirilməsi; təhsil, elm, texnika, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi və s. (Konsepsiya, e-qanun.az, 2020) QHT-lərin fəaliyyətinin hüquqi bazasının genişləndirilməsi və bu istiqamətdə çalışan qurumlar üçün yeni perspektivlərin yaradılması baxımından “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” qanunun da müstəsna əhəmiyyəti vardır. Qanunun 2-ci maddəsində qeyri-hökumət təşkilatlarının ictimai birlik və fondlardan ibarət hesab edildiyi göstərilir (QHT-lər, e-qanun.az, 2020).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev dövlət başçısı kimi fəaliyyətə başladığı ilk dövrlərdən sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər istiqamətində ardıcıl siyasi iradə nümayiş etdirdi. Ölkə rəhbərinin dəstəyi, təşəbbüsü və tövsiyəsi ilə QHT-lərlə dövlət orqanları arasında təmasların qurulmasında, qarşılıqlı inam və etimadın yaradılmasında mühüm uğurlar əldə edildi, QHT-lərin fəaliyyət mexanizmləri beynəlxal standartlara

uyğun şəkildə quruldu, təkmilləşdirildi. 2000-ci illərin əvvəlləri üçün QHT-lərin inkişafında ən mühüm cəhət onların konkret sahələr üzrə ixtisaslaşmasının başa çatması oldu. Bu qurumlar ölkədə vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu, demokratik və hüquqi dövlətin formalaşması, Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası, insan haqlarının qorunması, sosial və iqtisadi islahatların aparılması, qaçqın və məcburi köçkün problemlərinin həll edilməsi, elm, təhsil və mədəniyyət sahələrindəki boşluqların doldurulmasına yardım etməklə 24 fəaliyyət istiqamətini əhatə edə bildilər. Dövlət Dəstəyi Şurası fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində QHT-lər tərəfindən irəli sürülmüş çoxlu sayda təşəbbüsün reallaşdırılmasını və maliyyələşdirilməsini təmin etmişdir. Bununla da Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq QHT-lərin öz təşəbbüs və layihələrini həyata keçirmək üçün dövlətdən maliyyə dəstəyi almaları onların fəaliyyətində yeni mərhələnin əsasını qoymuş, ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Şuranın yaradılması ilə QHT-lərin fəaliyyəti üçün geniş perspektivlər açıldı. Ölkədə QHT-lərin cəmiyyətin aparıcı qüvvələrindən birinə çevrilməsində QHT Şurasının məqsədyönlü fəaliyyəti də az rol oynamadı. 2007-ci il iyun ayının 27-də isə Prezidentin müvafiq sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında qeyri-hökumət təşkilatlarına dövlət dəstəyi Konsepsiyası"nın təsdiqi ilə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı istiqamətində hüquqi, siyasi və iqtisadi şərtlərin təmin edilməsi baxımından yeni bir mərhələnin başlanğıcı qoyuldu. Bu konsepsiyanın qəbul olunması ilə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün yeni perspektivlərin açılması ilə yanaşı, dövlət orqanlarının vətəndaş cəmiyyətinin QHT-lərə aid struktur elementləri ilə qarşılıqlı əlaqələrdə vəzifə və səlahiyyətləri də konkretləşmiş oldu.

Proqramdan əsas məqsəd dövlətin məlumat, məsləhət, konfranslar və s. vasitələrlə vətəndaş cəmiyyətinin bəhs olunan strukturlarının inkişaf etdirilməsinə, onların cəmiyyətə daha artıq inteqrasiya olunmasına, sosiallaşmanın genişlənməsinə və hüquqi dövlət quruculuğu işində onların fəal rol oynamasına şərait yaratmaqdan ibarətdir. Milli donor institutunun yaradılması ilə QHT sektorunun xaricdən asılılığının

azaldılması istiqamətində mühüm addım atılmış oldu. Dövlət dəstəyinin prioritet sahələri kimi azərbaycançılıq ideyasının təşviq olunması, Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiya olunması, siyasi-hüquqi və vətəndaş mədəniyyətinin formalaşdırılması, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, söz, fikir və ifadə azadlığının genişlənməsi kimi müddəalar ölkənin demokratik cəmiyyət quruculuğu istiqamətində nailiyyətlər əldə etməsi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Ümumilikdə, Dövlət Dəstəyi Şurası sosial müdafiə istiqamətində konkret əhali qruplarına yardımın təşkil olunmasında, səmərəli və demokratik idarəetmə qaydalarının tətbiq edilməsində vətəndaş cəmiyyətinin rolunun artırılmasına xüsusi diqqət ayırırdı. Proqramın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planında öz əksini tapmış “Makroiqtisadi sabitlik və iqtisadi artım”, “Məşğulluq siyasəti və əhəlinin sosial müdafiəsi”, İnsan kapitalının inkişafı və sosial tərəqqi”, “İnstitusional siyasət və səmərəli idarəetmə” kimi müddəalar vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi, onun möhkəmlənməsi işində mühüm amil olan orta təbəqənin nisbi göstəricisinin artması baxımından əhəmiyyətlidir.

Belə hesab etmək olar ki, Şuranın yaradılması ilə QHT-lərin yaranması və inkişafında yeni mərhələ başlanmışdır. Bu mərhələdə QHT-lərdə kəmiyyət və keyfiyyət baxımında ciddi dəyişiklik baş verdi. Bu mərhələnin günümüzədək davam etdiyini söyləmək olar. QHT-lərin sayı da əhəmiyyətli dərəcədə artmış oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, QHT-lər təkcə kəmiyyətcə artmamış, onların həm də fəaliyyət növü istiqamətində differensiasiyası artmışdır. QHT-lərin sayca artmasını dövlət dəstəyi ilə yanaşı, eyni zamanda onların beynəlxalq fond və təşkilatlar tərəfindən maliyyə cəhətdən dəstəklənməsi ilə izah etmək olar. Hal-hazırda ölkədə 300-dən artıq QHT fəaliyyət göstərir. Bu gün üçüncü sektorda tam şəkildə 15 min nəfər, müvəqqəti olaraq (ekspert və məsləhətçi kimi) 25 min nəfərə yaxın, könüllü kimi 40 min nəfərdən artıq insan çalışır. Ölkə QHT-lərinin fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, hal-hazırda müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən QHT-lərin kifayət qədər sabit qrupu formalaşmışdır. Dövlət tərəfindən himayə olunan QHT-lərin prioritet istiqamətlərini bunlardan ibarət hesab etmək olar:

ekoloji, uşaq, gənclər, təhsil, sosial, gender, hüquqi müdafiə və tibbi. Bunların faiz göstəriciləri təqribi olaraq belədir: ekoloji- 15 faiz, uşaq və gənclər- 13,6 faiz, qadın- 13,3 faiz, tibbi- 13,1 faiz, mədəniyyət, incəsənət elm və təhsil- 12,5 faiz, hüquq müdafiə- 7,6 faiz, sosial müdafiə-6,8 faiz, ictimai təşəbbüsü müdafiə- 6 faiz, çoxprofilli- 4,7 faiz, tibbi kömək -7,4 faiz.

Dövlət GHT-lərin ölkənin ictimai-siyasi və mədəni həyatında fəal iştirakını təmin etmək üçün onlara lazımi dərəcədə maliyyə dəstəyi göstərir. Məhz bu siyasətin nəticəsidir ki, onların vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu işində ölkə həyatına töhfə vermələri artan tempə inkişaf etməkdədir. Bununla belə, QHT-lərin bölgələrdə, xüsusən də kənd yerlərində paytaxta nisbətən zəif inkişafı problemi qalmaqdadır. Onlardan təqribən 8% bölgələrdə fəaliyyət göstərir ki, bu da ictimai təşəbbüsün inkişafı üçün kifayət deyil. QHT-lərlə bağlı qəbul edilmiş qanun və qərarlar onların bölgələrdə fəaliyyətini canlandırmaqla əhalinin işlə təmin olunmasına və sosial infrastrukturun inkişafına kömək etmiş olacaq.

QHT-lərin himayə olunmasından əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasında sosial siyasətin həyata keçirilməsində yeni model formalaşdırmaq, sosial təmayüllü QHT-lərə onlarla dövlətin fəal əməkdaşlığı yolu ilə səmərəli köməklik göstərmək, onların sosial əhəmiyyətli məsələlərin həllinə cəlb olunması, informasiya-məsləhət, metodik, təşkilati-texniki yardım göstərilməsi, habelə dövlət sosial sifarişi vasitəsilə onlara köməklik göstərilməsindən ibarətdir. Dövlət tərəfindən QHT-lərin himayə olunması bir qayda olaraq qanunilik, əməkdaşlıq, şəffaflıq, bərabərhüquqluluq, qarşılıqlı razılıq və cavabdehlik prinsiplərinə əsaslanır.

Hakimiyyətlə, dövlət orqanları ilə əlaqələrin, qarşılıqlı münasibətlərin genişləndirilməsi, müxtəlif siyasi tədbirlərin keçirilməsi vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı, onun əhali içərisində nüfuzunu artması və yeni fəaliyyət sahələrinin yaranması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan 9 senyabr 2016-cı il tarixində Açıq Hökumətin Təşviqinə dair Hökumət-Vətəndaş cəmiyyəti Dialoqu Platformasının təsis olunmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Təsis yığıncağında geniş

müzakirələrdən sonra 9 hökumət, 31 vətəndaş cəmiyyəti təmsilçisi olmaqla Açıq Hökumətin təşviqinə dair “Hökumət-Vətəndaş Cəmiyyəti Dialoqu Platforması”nın yaradılması barədə Memorandumu imzalanmışdır. Sənədin 4-cü maddəsi vətəndaş cəmiyyəti institutlarına həsr olunub. Platformanın yaradılması dövlətin bu istiqamətdə siyasi iradəsini bariz şəkildə nümayiş etdirir.

Son illər ərzində Azərbaycan hökuməti “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası çərçivəsində dövlət orqanları ilə vətəndaş cəmiyyəti institutları arasında qarşılıqlı münasibətlərin təkmilləşdirilməsi və QHT-lərin fəaliyyətinin daha səmərəli şəkildə dəstəklənməsi istiqamətində onların irəli sürdüyü layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə grant müsabiqələri keçirmiş və cəmiyyətdə nüfuzlarının artırılması üçün digər mühüm tədbirlər təşkil edilmişdir. Dəstək Şurasının fəaliyyətinə gəlincə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, erməni saxtakarlıqlarının ifşa olunması, cəmiyyətin maariflənməsi ilə bağlı QHT və digər vətəndaş cəmiyyəti institutlarının potensialından səmərəli istifadə olunması istiqamətində onların gördüyü işləri qənaətbəxş hesab etmək olar. Təkcə 2016-cı ildə Şura tərəfindən maliyyələşdirilmiş 46 layihə əsasən xarici ölkələrdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Azərbaycanın beynəlxalq arenada təbliği, mədəniyyət və milli dəyərlərimizin dünya xalqlarına tanıtılması, başqa ölkələrin vətəndaş cəmiyyəti strukturları ilə əlaqələrin yaradılması, ölkə daxilində azərbaycançılıq, dövlətçilik və vətənpərvərlik ideyalarının təbliği, cəmiyyətdə ümumbəşəri dəyərlərin aşılınması işinə yönəlmişdir (Dövlət Dəstəyi Şurası, cssn.gov.az, 2020)

Məlum olduğu kimi, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu və inkişaf etdirilməsinin, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatına hər bir fərdin daha artıq inteqrasiya olunmasının zəruri siyasi şərtlərindən biri də insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunmasıdır. Dəstək Şurası təkcə 2017-ci ildə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına bilavasitə təsir göstərəcək demokratik azadlıqlarla bağlı məsələlər üzrə 14 qeyri-hökumət təşkilatının layihə təkliflərini maliyyələşdirmiş, bu layihə çərçivəsində ümumilikdə 16-sı təlim olmaqla 52 tədbir keçirilmiş, 2 kitab və

kitabça, 1 ədəd buklet və digər nəşr məhsulları və 5 televiziya verilişi hazırlanmış və ümumilikdə layihədən 2161 nəfər faydalanmışdır (Dövlət dəstəyi Şurası, cssn.gov.az, 2020).

3. Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər

QHT-lərlə yanaşı, ictimai-siyasi hərəkət və siyasi partiyalar da vətəndaş cəmiyyətinin struktur elementi kimi demokratikləşmə və ümumi tərəqqi prosesində müstəsna rola malikdir. Müasir demokratik cəmiyyətlərdə siyasi partiya dövlətlə vətəndaş cəmiyyətini bir-birinə bağlayan siyasi proses iştirakçılarından biri və əhalinin müxtəlif siyasi maraqlarını bilavasitə ifadə edən bir institut hesab olunur. Ümumilikdə belə bir rəy mövcuddur ki, bir-birilə rəqabət aparən siyasi partiyalar demokratik siyasi sistemin ən vacib institutlarından biridir. Bununla yanaşı, siyasi partiya vətəndaş cəmiyyətinin ən çox institutlaşdırılmış hissəsi hesab olunur. Siyasi partiyaların siyasi sistemdə yeri onun ikili təbiəti ilə şərtlənib: o bir tərəfdən vətəndaş cəmiyyətinin struktur elementi, digər tərəfdən isə dövlət mexanizminin bir hissəsidir. Partiyanın öz kökləri etibarilə qrup maraqlarının formalaşdığı vətəndaş cəmiyyətinə bağlı olması və eyni zamanda bu siyasi institutun öz rəhbər instansiyaları vasitəsilə dövlət hakimiyyəti mexanizminə çevrilmə imkanı ona dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında ikitərəfli əlaqələrin vasitəçisi kimi nadir bir keyfiyyət qazandırır. Siyasi partiya vətəndaş cəmiyyəti maraqlarını dövlətə çatdırma bilən ən əhəmiyyətli körpü roluna malikdir. Lakin bu funksiyaları yerinə yetirməklə yanaşı, siyasi partiya öz siyasi maraqlarına nail olmağı qarşısına bir məqsəd olaraq qoyur. Vətəndaş cəmiyyətinin qrup maraqlarını ifadə edən siyasi partiya yalnız öz partiya proqramını və seçkiqabağı vədlərini yerinə yetirməyə görə deyil, həm də bu və ya digər siyasi rejim tərəfindən cəmiyyətin siyasi cəhətdən səmərəli şəkildə idarə olunmasına görə məsuliyyət daşıyır (Zavyalov, 2011: 55). Partiyanın məqsədləri içərisində dövlətdə açar yerlərə öz nümayəndələrini irəli sürmək yolu ilə hakimiyyəti əldə etmə və onu həyata keçirməni xüsusi olaraq qeyd etmək olar. Bu zaman partiya əsasən seçki prosesində digər partiyalarla mübarizə nəticəsində qazanmış olduğu ictimai dəstəyə arxalanır. Partiyaların vətəndaşların siyasi iştirak institutu kimi pariyadaxili

demokratiyanı əhəmiyyətli dərəcədə xarakterizə edir. S. M. Baramidze siyasi pəriyanın məqsədlərindən bəhs edərək yazır ki, onlardan aşağıdakılar vətəndaş cəmiyyəti üçün də məqsəddir: ictimai rəyin formalaşdırılması, vətəndaşların siyasi maarif və tərbiyəsi, ictimai həyatın istənilən məsələsi üzrə vətəndaşların öz fikirlərini ifadə etməsi, bu fikirlərin geniş ictimaiyyətə və dövlət hakimiyyəti orqanlarına çatdırılması (Baramidze, 2013: 117).

1991-ci ilin dekabr ayında SSRİ-nin dağılması nəticəsində Azərbaycan Respublikası tam dövlət müstəqilliyi əldə etdi. Milli azadlıq və dövlət müstəqilliyi uğrunda uğrunda mübarizə illərində və ondan sonrakı dövrdə Yeni Azərbaycan Partiyası, Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası, Azərbaycan Dirçəliş və Tərəqqi Partiyası, Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası, Ana Vətən Partiyası kimi siyasi təşkilatlar meydana gəldi. Hal-hazırda ölkədə dövlət qeydiyyatından keçmiş 58 partiya fəaliyyət göstərir. Bu partiyaların bir çoxu bələdiyyə, parlament və prezident seçkilərində fəal iştirak edir. VI Çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində iqtidar və müxalifətdən bu partiyalar təmsil olunurlar: Yeni Azərbaycan Partiyası, Böyük Quruluş Partiyası, Azərbaycan Demokratik Maarifçilik Partiyası, Ana Vətən Partiyası, Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası, Milli Cəbhə Partiyası, ReAl Partiyası, Bütöv Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası, Vətəndaş Birliyi Partiyası və Demokratik İslahatlar Partiyası parlamentdə təmsil olunurlar. Hakim partiya və müxalifət kütləvi ictimai-siyasi tədbirlər keçirmə, kütləvi informasiya vasitələrində daxili və xarici siyasi vəziyyətə dair öz fikirlərini təbliğ etmə, seçkilərdə iştirak yolu ilə cəmiyyətdə demokratikləşmənin dərinləşməsi prosesində fəal iştirak edirlər. Ölkədə müxalifət partiyalarının öz tənqidi fikirlərini ifadə etməsi və mütiqlər təşkili üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Siyasi partiyalar müxtəlif ölkələrdə keçirilən ictimai-siyasi məzmunlu konfranslarda iştirak və s. üsullarla öz legitim siyasi mübarizə üsullarını daha da təkmilləşdirirlər. Milli Məclisdə təmsil olunan partiyaların dövlət büdcəsindən maliyyələşməsi də onların cəmiyyət üçün daha səmərəli fəaliyyətinə şərait yaradır.

Müasir dünyanın əksər siyasi sistemləri kimi Azərbaycan siyasi sisteminə də çoxpartiyalılıq xasdır. Siyasi partiya seçkidə qalib gəldiyi təqdirdə qanunverici və yerli özünüidarəetmə orqanlarında təmsil olunmaq vasitəsilə dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində iştirak etmək imkanı əldə edir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının tam sərbəst surətdə siyasi partiya və ya müxtəlif ictimai birliklərdə fəaliyyəti ilə bağlı hüquqları Konstitusiyanın 58-ci maddəsində təsbit olunmuşdur (Konstitusiyası, 2021:19-20) .

Azərbaycanda siyasi partiya ilə dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin digər struktur elementləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin institutalızasiyası və bunun hüquqi bazasının yaranması müstəqilliyin ilk illərinə təsadüf edir. Bu siyasi prosesə ilk növbədə xalqın azadlıq uğrunda siyasi mübarizəsi və Dağlıq Qarabağ məsələsi ətrafında erməni separatizminə qarşı mübarizəsi təkan vermiş oldu. Azərbaycandakı siyasi qüvvələrin inkişaf dinamikasını təhlil etdikdə məlum olur ki, partiya subyektlərinin təkamül meyli əvvəllər əsasən sağ istiqamətə doğru olmuş, son illər isə solçuluq şüarlarına üstünlük verilməkdədir (Allahyarova- Məmmədov, 2010: 16).1992-ci ilin 3 iyun tarixində “Siyasi partiyalar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun qəbul edilməsi siyasi partiyaların təsis edilməsi və onların cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında fəal rol oynaması baxımından həlledici əhəmiyyətə malik idi. Bu qanun siyasi plüralizmin və çoxpartiyalı siyasi sistemin institusional baxımdan formalaşması üçün normativ baza yaratmış oldu.

Təbii ki, müasir şəraitdə partiya sisteminin inkişafı yalnız dövlətin ona münasibətindən deyil, həm də partiyaların fəaliyyətinin dövlətlə qarşılıqlı münasibətdə vətəndaş cəmiyyətinin maraq və tələbatını nə dərəcədə nəzərə almasından aslıdır. Ölkədə “Siyasi partiyalar haqqında” Qanuna və Seçki Məcəlləsinə müxtəlif illərdə edilən əlavə və dəyişikliklərin başlıca məqsədi onların cəmiyyətdə rolunu yüksəltmək, siyasi sistemin əsas həlqəsində mühüm siyasi aktora çevirməkdən ibarətdir. Həyata keçirilmiş islahat və dəyişikliklər sayəsində siyasi partiyalar ölkədə siyasi proseslərin əsas subyektlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycanda müasir şəraitdə partiya sistemi və siyasi partiyalar prinsip etibarilə yeni institusional və

hüquqi çərçivə əldə etmişdir. “Siyasi partiyalar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda onların azadlıq, könüllülük, üzvlərin hüquq bərabərliyi, özünüidarə, qanunçuluq və aşkarlıq prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərdiyi qeyd olunur (Siyasi partiyalar haqqında, e-qanun.az, 2020).

Ölkədə həyata keçirilən sosial-siyasi dəyişikliklər dövlət və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının qarşılıqlı təsir mexanizminin inkişaf prosesinin fasiləsiz davam etməsini zəruri edir. Bu mexanizm vətəndaş cəmiyyəti və dövlətin qarşılıqlı təsirlərinin təşkili formalarını, habelə dövlət və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının yaranmasının normativ-hüquqi bazasını ehtiva edir. Bəhs etdiyimiz məsələlərin həlli bu Qanun çərçivəsində mümkündür. Belə ki, partiya vətəndaş cəmiyyəti strukturları və dövlət arasında səmərəli və möhkəm əlaqələri təmin etməli, vətəndaş cəmiyyəti daxilində partiya strukturlarının daha dərindən nüfuz etməsinə səy göstərməlidir. Bundan başqa ictimai maraq və tələblərin ictimai təşkilat və vətəndaşlardan dövlətə partiya vasitəsilə ötürülməsinin mexanizmini yaratmalıdır. O, həmçinin özü ilə vətəndaş cəmiyyətini təşkil edən digər təsisatların, məsələn, həmkarlar təşkilatlarının, dini qurumların, habelə yerli özünüidarəetmə orqanlarının birgə fəaliyyət göstərmə şəraitini təmin və təsbit edir. “Siyasi partiyalar haqqında” qanunu kifayət qədər demokratik hesab etmək olar. Qanun hər bir arzu edən şəxs üçün siyasətlə məşğul olmağa imkan yaradır. Cəmi 1000 nəfər tərəfdar və həmfikir toplamaqla partiya təsis edib qeydiyyatdan keçirmək olar. Qanun hamı üçün eyni şəraiti nəzərdə tutur, əgər xalq tərəfindən dəstəklənsə, hər kəs siyasətçi ola bilər. Bu Qanunun müsbət cəhəti kimi aşağıdakıları qeyd etməklə olar:

1.O, paryaların möhkəmlənməsi üçün qanuni şəraiti təmin edir, rayon təşkilatlarının təsis olunması və fəaliyyəti üçün, həmçinin partiya üzvlüyünün kütləviləşməsinə imkan yaradır;

2.Siyasi partiyaların seçki prosesində fəal iştirakı, məntəqə, dairə və MSK-ya üzvlüyü təmin olunur və Qanunun 12-cı maddəsində siyasi partiyaların hüquqlarından biri kimi göstərilir:” Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin,

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının seçkilərində, habelə ümumxalq səsverməsi-referendumlarda iştirak etmək”; (Siyasi partiyalar haqqında, e-qanun.az, 2020) Bu həmçinin Seçki Məcəlləsində öz əksini tapmışdır.

3.Hər bir partiyadan öz məqsəd və vəzifələrini, fəaliyyət prinsiplərini əks etdirən proqrama malik olması tələb olunur ki, bu da onların seçkilər zamanı vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə konkret predmet əsasında münasibətlərinin dərinləşdirməsinə imkan verir.

Siyasi partiyalarla müqayisədə Azərbaycanın ictimai həyatında ictimai hərəkətlərin rolu bir qədər zəifdir. Daha fəal ictimai hərəkətlərə nümunə kimi Qarabağ Azadlıq Təşkilatını və Yaşlılar Hərəkətini göstərmək olar.

4. Dini İcma və Birliklər

Dini icmalar insanların dünyagörüşü dəyərləri əsasında birləşməsinin ictimai əhəmiyyətli ilkin formalarından biri hesab olunur. Bu institusional birlik forması insanların dini tələbatlarını ödəmək üçün yaradılır və eyni zamanda xeyriyyəçilik, təhsil və digər fəaliyyətləri ilə bütövlükdə cəmiyyətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş olur. Azərbaycan Respublikasında dini birliklərin hüquqi statusu dövlətin dünyəvi dövlət kimi təsbit edilməsi və dini birliklərin dövlətdən ayrı olması prinsipini nəzərdə tutan konstitusiya maddələrinə əsaslanır (Konstitusiya, 2021: 5, 8). Qeyd etmək lazımdır ki, dünyəvilik və dövlətin dindən ayrı olması prinsipi heç də vətəndaşların dini azadlıqlarına, müxtəlif dini birlik və icmalara daxil olmasını mane olmur. AR Konstitusiyasının 48-ci maddəsində göstərilir: “hər kəsin vicdan azadlığı vardır, hər kəsin dinə münasibətini müstəqil surətdə müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır” (Konstitusiya, 2021: 48).

Ölkəmizdəki dini birliklərin vətəndaş cəmiyyəti institutu kimi nəzərdən keçirilməsi üçün onların aşağıdakı xarakterik

əlamətlərini qeyd etmək lazımdır: müəyyən bir formaya, məqsədə malik olmaq, yaranma və fəaliyyət göstərmənin qeyri-dövlət qaydası, özünüidarəetmə, könüllülük, bərabər hüquqlu münasibətlər, institutlar sistemində iyerarxiyanın mövcud olmaması. Bu xüsusiyyətlər “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda öz ifadəsini tapıb. Dövlət və dinin ayrı olması prinsipi isə bu Qanunun 5-cı maddəsində qeyd olunur: “Azərbaycan Respublikasında din və dini qurumlar dövlətdən ayrındır. Dövlət ona aid olan hər hansı işin yerinə yetirilməsini dini qurumlara tapşırır və onların fəaliyyətinə qarışmır” (Dini etiqad azadlığı haqqında, e-qanun.az, 2021). Vətəndaş cəmiyyəti institutları üçün xas olan iyerarxiyanın olmaması prinsipi ilə əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu prinsip vətəndaş cəmiyyətinin müxtəlif institutları arasında iyerarxiyanın olmamasını nəzərdə tutur, yəni hər hansı bir konfessiya daxilində tabeçilik münasibətinin olması heç də onun vətəndaş cəmiyyəti strukturu olmasını inkar etmək üçün əsas ola bilməz.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında dövlətin dini siyasətinə bilavasitə məşğul olan bir idarə- Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi fəaliyyət göstərir. Ölkə üçün həssas bir məsələ olan dini siyasəti daha diqqətlə həyata keçirmək üçün Ulu Öndər Heydər Əliyevin 20 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmış və onun əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. Əsasnaməyə görə, bu komitənin əsas vəzifəsi dini etiqad azadlığının həyata keçirilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktlarına nəzarət edilməsi kimi məsələrdən ibarətdir (Əsasnamə, e-qanun.az, 2001). Azərbaycan Respublikasında dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının dini birlik və icmalarla qarşılıqlı əlaqələri vətəndaş və insan hüquqlarına ehtiram, vicdan və dini etiqad azadlığı, dinin dövlətdən ayrı olması prinsipi və Azərbaycan xalqının tarixi irsinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edən islam, habelə xristianlıq, iudaizm və s. dinlərə hörmət əsasında həyata keçirilir. Bəhs etdiyimiz Komitənin əsas vəzifəsi AR Konstitusiyasının 48-ci maddəsində nəzərdə tutulan hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün müvafiq şəraitin

yaradılması, dini icmalarla hakimiyyət orqanlarının əməkdaşlığının səmərəli mexanizm və formalarını müəyyənləşdirməkdən, müxtəlif konfessiyalara mənsub vətəndaşların dini azadlıqları ilə bağlı dövlət siyasətinin təkmilləşdirilməsi və həyata keçirilməsi kimi məsələlərin həllindən ibarətdir. Hal-hazırda Azərbaycanda qeydiyyatdan keçmiş müxtəlif dinlərə mənsub icmaların sayı 971-dir.

5. Həmkarlar İttifaqları

Azərbaycanda ən geniş yayılmış vətəndaş cəmiyyəti institutlarından biri də həmkarlar ittifaqlarıdır. Həmkarlar ittifaqları strukturlarını onların siyasətdə subyekt olmalarını müəyyən edən, yəni siyasi prosesin iştirakçısı kimi çıxış etmələrinə, müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərmələrinə və öz fəaliyyətləri ilə siyasi həyata təsir göstərməyə qabil olmalarına imkan verən təşkilati, hüquqi-normativ, ideoloji və başqa resurslara malik olduqlarından siyasi sistemin bir hissəsi kimi xarakterizə etmək olar (Prasolov, 2011: 15). 1993-cü ildə təsis edilmiş Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası 27 üzv təşkilatdan ibarətdir. 2000-ci ildən Beynəlxalq Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının üzvü olan AHİK bu beynəlxalq təşkilatın keçirdiyi bütün tədbirlərdə yaxından iştirak edir.

Həmkarlar İttifaqları Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında xüsusi yerə malikdir və ənənəvi olaraq vətəndaşların ən kütləvi ictimai təşkilatı funksiyasını yerinə yetirir. Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının cəmiyyətdə sosial sabitliyi təmin edəcək bir institut kimi rolunun artması və mövqeyinin möhkəmlənməsi baş verir. Bu qurumu dövlətin sosial siyasət məsələləri üzrə tərəfdaşı hesab etmək olar. Həmkarlar İttifaqı insanların əmək hüquqlarının, o cümlədən işləyən bütün kateqoriyaların sosial hüquqlarının həyata keçirilməsində vahid standart müəyyən edir. Ekspertlərin fikrincə, həmkarlar ittifaqları fəallıq dərəcəsinə görə ölkənin ictimai təşkilatları içərisində aparıcı yerlərdən birini tutur. O, çoxsaylı ictimai münasibətlərin iştirakçısıdır. Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətinin əsas istiqamətləri hüquq müdafiəsi, qanun hazırlanması, əmək mühafizəsi və onun üçün təhlükəsizlik şəraitinin

yaradılmasından ibarətdir. “Həmkarlar ittifaqları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində göstərilir: “İşçilər, pensiyaçılar, təhsil alan şəxslər heç bir fərq qoyulmadan öz istəkləri ilə, qabaqcadan icazə almadan könüllü surətdə həmkarlar ittifaqları yaratmaq, habelə öz qanuni mənafelərini, əmək, sosial, iqtisadi hüquqlarını müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqlarına daxil olmaq və həmkarlar ittifaqı fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna malikdirlər” (Həmkarlar İttifaqları haqqında, e-qanun.az, 2019). Qeyd etmək lazımdır ki, demokratik inkişaf yolu seçmiş bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da həmkarlar ittifaqlarının sayı və fəallığı artmaqdadır. Həmkarlar təşkilatı sıralarına vətəndaşların cəlb olunmasında dövrü mətbuatda və kütləvi informasiya vasitələrində onların konkret işləri və əsas fəaliyyət istiqamətləri haqqında geniş və obyektiv məlumatların verilməsi də kömək etmiş olur.

Azərbaycan Respublikası həmkarlar təşkilatının əsas fəaliyyəti vətəndaşların sosial-iqtisadi hüquqlarının müdafiəsinə, əmək haqlarının artırılmasına, sosial problemlərinin və pensiya təminatı məsələlərinin həllinə yönəldilib. Həmkarlar ittifaqları öz üzvlərinin əmək hüquqlarını müdafiə edir, “Məşğulluq haqqında” qanuna uyğun olaraq məşğulluğa kömək göstərilməsi tədbirlərinin və nəzarətin həyata keçirilməsində iştirak edirlər. Kollektiv müqavilələrin və sazişlərin bağlanması sahəsində həmkarlar ittifaqlarının hüquqları qanunvericiliklə müəyyən edilir (Məşğulluq haqqında, e-qanun.az, 2021).

Həmkarlar ittifaqları bəhs etdiyimiz qanuna uyğun olaraq əmək, sosial, iqtisadi məsələlər barəsində qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında fəal surətdə iştirak edir. Həmkarlar ittifaqları Milli Məclisin daimi fəaliyyət göstərən komissiyalarının içində fəal surətdə iştirak edirlər. Onlar işə götürənlərin əmək qanunvericiliyinə əməl etməsinə ciddi şəkildə nəzarət edirlər. Bütün bunlar onların siyasi hakimiyyət orqanları ilə fəal əməkdaşlığının göstəricisidir.

6. Kütləvi İnformasiya Vasitələri

Vətəndaş cəmiyyətinin struktur elementlərindən biri də qeyri-dövlət kütləvi informasiya vasitələridir. Kütləvi

informasiya vasitələri yalnız kommunikasiya məhsulu deyil, o həm də müstəqil surətdə maariflənməyə təsiri göstərən, müasir texnologiyanın köməyi ilə istər məqsədyönlü şəkildə, istərsə də spontan olaraq vətəndaşlara təsir göstərməyə qabil olan, onlarda dəyər normaları və davranış motivləri formalaşdıran bir informasiya təsir üsuludur.

Müasir dövrdə KİV vətəndaşlarla dövlət və cəmiyyət arasında dialoqu həyata keçirməklə vətəndaş cəmiyyətinin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir, habelə vətəndaş cəmiyyətinin publik sahəsi, aşkarlıq vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Kütləvi informasiya vasitələrini cəmiyyətdə müxtəlif proseslərin təşkilatçısı və idarə edicisi kimi təsəvvür etmək olar. Bu onlardan vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda və müasir şəraitdə publik-hüquqi sferanın yaradılmasında istifadə olunmasında öz əksini tapır.

XX əsrin 90-cı illərində ölkənin siyasi həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi— sovet siyasi sistemi demokratik siyasi sistemlə əvəz olundu. Bununla əlaqədar olaraq çoxlu sayda siyasi xarakterli kütləvi informasiya vasitələri meydana gəldi. Baş vermiş dəyişiklikləri həm də onunla izah etmək olar ki, sovet siyasi sistemi demokratik sistemlə əvəz olunduqda hüquqi tənzimləmənin üsul, metod və tipləri də əvəz olundu. Cəmiyyətin həyatında baş verən demokratik dəyişikliklər siyasi partiya və birliklərə siyasi dəyişikliklər və kütlələrin sosiallaşması sahəsinə böyük töhfə verməyə, onların informasiyasının genişlənməsinə və siyasi prosesə cəlb olunmasına imkan yaradır. Çünki demokratik sistemin uğurlu fəaliyyəti üçün vətəndaşlar arasında idarə formalarına, siyasi aparatın tərkib və işinə maraq olması olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bununla əlaqədar çoxlu sayda demokratik və milli-vətənpərvər istiqamətli nəşrlər meydana çıxdı. Y. Habermas özünün “İctimaiyyətin struktur dəyişikliyi” adlı əsərində yazır: “Vətəndaş cəmiyyətinin təşkilati başlanğıcını yaranan və tərkibinə dini, mədəni birliklərin, müstəqil kütləvi informasiya vasitələrinin, idman təşkilatlarının daxil olduğu və peşə birliklərini, siyasi partiyaları, həmkarlar

ittifaqlarını, alternativ institutları da əhatə edən qeyri-dövlət və qeyri-kommersiya birlikləri təşkil edir” (Habermas, 2016: 26). Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafının hazırkı mərhələsində hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda mühüm rol oynayan kütləvi informasiya vasitələri gətdikcə daha artıq əhəmiyyət kəsb edir. Vətəndaş cəmiyyəti bir qayda olaraq fikir plüralizmi və insanların hərtərəfli informasiyaya malik olduqları açıq, demokratik cəmiyyət kimi xarakterizə olunur. Buna görə də, vətəndaş cəmiyyətinin əsas elementlərindən biri də vətəndaşların geniş informasiyaya çıxışını təmin edən kütləvi informasiya vasitələri hesab edilir. Öz növbəsində KİV hakimiyyətin və siyasi partiyaların imicinin formalaşması üçün deyil, cəmiyyətin maraqları naminə rəsmi informasiya almalıdır (Budarina, 2015: 85).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında hər kəsin fikir və söz azadlığı təsbit olunur (Konstitusiya, 2021:17). Vətəndaşların mass-mediaya inamı bilavasitə onların müstəqiliyindən və informasiyanın prioritet olmasından aslıdır (Budarina, 2015: 85). Ümummilli lider Heydər Əliyevin 6 avqust 1998-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” fərmanı KİV-nin azad fəaliyyəti üçün lazımi hüquqi bazanı yaratmış oldu. Bu fərmanın müstəsna əhəmiyyəti KİV üzərində senzuranın ləvğ edilməsindən ibarət idi. Beləliklə, bu sahədə demokratik məzmunlu dəyişikliklərin baş verməsi üçün perspektivlər açılmış oldu. Kütləvi informasiya vasitələrinin normativ bazasında “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Qanunun xüsusi əhəmiyyəti var. 1999-cü ildə qəbul edilmiş və sonrakı illər ərzində təkmilləşdirilmiş Qanun ifadə, söz və informasiya azadlığı sahəsində həyata keçirilmiş daxili siyasətin tərkib hissəsi olmuş və dövlət tərəfindən bu sahəyə ardıcıl diqqət göstərilmişdir. İnformasiya və ifadə azadlığının təmin edilməsi istiqamətində başqa bir mühüm addım 2003-cü ildə Azərbaycan jurnalistlərinin birinci konqresində Mətbuat Şurasının yaradılmasını hesab etmək olar.

2005-ci ildə qəbul edilmiş “İnformasiya əldə etmək haqqında” qanunu da vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı

istiqlamətində önəmli addım hesab etmək olar. Beynəlxalq və yerli ekspertlərin iştirakı ilə hazırlanmış bu qanun hər bir vətəndaşın azad surətdə, heç bir maneə olmadan informasiya əldə etməsinə hüquqi cəhətdən təminat yaradır. Olduqca demokratik xarakter daşıyan bu Qanunun 2-ci maddəsinə görə, təkcə jurnalistlər deyil, hər bir vətəndaş özü birbaşa və ya nümayəndəsi vasitəsilə informasiya sahibinə müraciət etmək, informasiyanın növünü və əldə etmə formasını seçmək hüququna malikdir (İnformasiya, e-qanun.az, 2019). Dövlət orqanları və bələdiyyələrin informasiyanı açıqlamaq vəzifəsinin bəhs etdiyimiz Qanunda qeyd olunması hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə ictimai nəzarətin təmin edilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Vətəndaş cəmiyyəti əsas kommunikator olan KİV vasitəsilə dövlət strukturlarının fəaliyyətinin aşkarlığına nəzarət etmək imkanı əldə etməlidir (Budarina, 2015:85). AR Konstitusiyasının prinsiplərinə Qanunda hərtərəfli şəkildə riayət olunur. Belə ki, fərdi və şəxsi məlumatların əldə edilməsi ilə bağlı məhdudiyətlərin burada əks olunmasını müsbət bir hal kimi dəyərləndirmək lazımdır.

Ölkədə 2005-ci ildə KİV-nin qeydiyyatı qaydalarının sadələşdirilməsini də vətəndaş cəmiyyəti institutlarının inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması baxımından müsbət addım hesab etmək olar. Bu dəyişikliyin nəticəsində KİV sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə artdı və fəaliyyətləri də gücləndi. Rəqabət şəraitində bir çox mətbuat orqanlarının tirajı azaldı və bu onların maddi problemlərlə üzləşməsinə səbəb oldu. Yaranmış probleminin həll olunması məqsədilə ölkə rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə Mətbuat Şurasında tanınmış mütəxəssislərdən ibarət işçi qrup yaradıldı. İşçi qrup tərəfindən hazırlanmış Konsepsiya 31 iyul 2008-ci il tarixində Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edildi.”Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi Konsepsiyası”nda kütləvi informasiya vasitələrinə dövlət dəstəyinin əsas məqsədinin vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində onların mühüm rolunu nəzərə almaqla fikir, söz və məlumat azadlığını inkişaf etdirmək, kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqilliyini dəstəkləmək, dövlət və cəmiyyət üçün prioritet təşkil edən məsələlərin həllində kütləvi informasiya vasitələrinin

potensialından səmərəli istifadə kimi məsələlərdən ibarət olduğu qeyd olunur (Kütəvi informasiya, e-qanun.az, 2008). Təbii ki, sosial-iqtisadi sahədə tərəqqi, demokratiyanın və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı ölkədə obyektiv və qərəzsiz məlumatlara ehtiyacı gücləndirir. Hazırkı şəraitdə KİV ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişiklikləri təkcə təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də onların şərh və təhlilini ictimaiyyətə təqdim etməyə çalışır. Mütəxəssislər KİV-nin ictimai fikrin formalaşmasında istiqamətverici rolunu birmənalı olaraq qəbul edirlər. Geniş auditoriyaya malik olmaqla KİV cəmiyyətin intellektual-yaradıcı fəaliyyətinə nəzarət edir və onu istiqamətləndirir, habelə ictimai rəyi ifadə edir (Noel-Hoyman, 1996: 186).

KİV cəmiyyətin sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni sferalarında mövcud olan problemlər haqqında ictimai rəyin ifadə olunmasında iştirak edir. Nəhayət, KİV vətəndaş cəmiyyətində müxtəlif sosial qruplar arasında dialoq vasitəsi, ictimai əhəmiyyətli məsələlərin müzakirə alətidir.

3 aprel 2009-cu il tarixində Prezident İlham Əliyev tərəfindən Kütəvi İnformasiya Vasitələrinə Dəstək Fondunun yaradılması bu vacib sahəyə dövlət başçısının xüsusi diqqət yetirməsinin bariz təəcəssümüdür.

KİV-nin cəmiyyətdə önəmli rolunu nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının ali dövlət hakimiyyəti öz diqqət və qayğısının onun inkişaf etdirilməsindən əsirgəmir. Bu sahəyə diqqət təkcə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və proqramların hazırlanmasında deyil, həm də maddi və maliyyə məsələlərində özünü göstərir. Mətbuat orqanlarının vergi yükünün azaldılması, qəzet redaksiyalarına kreditlərin ayrılması, jurnalistlərin mükafatlandırılması, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondundan onların bəzi problemlərinin həlli üçün böyük miqdarda vəsaitin ayrılmasını bu qəbildən olan tədbirlərdən hesab etmək olar.

Müstəqillik illəri ərzində ölkənin ictimai-siyasi və mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynamış, fəaliyyəti cəmiyyətin əksəriyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına öz töhfəsini vermiş qeyri-

dövlət kütləvi informasiya vasitələrindən bunları qeyd etmək olar: qəzet və jurnallar- “Azərbaycan”, “Səs”, “İki sahil”, “525-ci qəzet”, “Dədə Qorqud”, “Ulduz”, “İqtisadiyyat və həyat”, teleradio- “Spase TV”, “İTV”, “İctimai radio”, saytlar- “aktual.az”, “olkə.az”, “haqqın.az”, “Qafqaz.info” və s.

Nəticə

Sovet imperiyasının süqutundan sonra Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti institutlarının təşəkkülü müstəqillik uğrunda mübarizə və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlandığı dövrə təsadüf edir. Müstəqilliyin ilk illərindən dövlət vətəndaşların ictimai birliklərdə iştirakını və özünütəşkil formalarını dəstəkləmək üçün təşkilati və infrastruktur şəraitini təmin etməyə çalışır, bu sahədə qanunvericilik bazasını formalaşdırır və təkmilləşdirirdi. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və bir sıra hüquqi-normativ sənədlərdə vətəndaşların ictimai-siyasi həyatda fəal mövqeyinin, siyasi iştirakçılıq və sosiallaşmanın inkişafına kömək edən müddəaların əks olunması ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı və demokratik azadlıqların təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Müasir Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti strukturlarının dövlət tərəfindən daha artıq dəstəklənməsi onların cəmiyyətə daha artıq inteqrasiya olunması, hüquqi və sosial dövlətin qurulmasında yaxından iştirak etmələrinin təmin olunması baxımından əhəmiyyətlidir. Dövlət tərəfindən vətəndaş cəmiyyəti institutlarının himayə olunması bir qayda olaraq qanunilik, əməkdaşlıq, şəffaflyq, qarşılıqlı razılıq və cavabdehlik prinsiplərinə əsaslanır.

Ölkədə artıq inkişaf etməkdə olan vətəndaş cəmiyyəti institutları siyasi- hüquqi və vətəndaş mədəniyyətinin formalaşması, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, söz, fikir və ifadə azadlığının genişlənməsində müstəsna rola və yerə malikdir.

İstifadə olunmuş mənbələr

ALLAHYAROVA, T. və Məmmədov, F (2010). Azərbaycanı siyasi partiyalar: seçkidən seçkiyə. Bakı: CBS-PP MMC.

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (2021), Bakı: “Hüquq Yayın Evi”.
- HÜSEYNOV, R (2017). Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti. Bakı: “ Elm və Təhsil”.
- NOEL-NOYMAN, E. (1996). Общественное мнение. Открытие спираль молчания. Москва: Progress-akademiya.
- PRASOLOV, V.İ. (2011). Роль свободных профсоюз в политической системе современной России (avtoferat), Moskva: “Reqler”.
- XABERMAS Y (2016). Strukturnoe izmenenie publitsnoy sferi. Issledovaniya otnositelno kateqorii burjuaznoqo obşestva. Moskva: Ves mir.
- BARAMİDZE, S.M. (2013). Rol politiceskix partiy Rossii v qrajdanskom obşestve. “Vestnik Udmurtskoqo Universiteta” jurnalı, 3:116-119.
- BUDARİNA, K. A. (2015). Rol mass-media kak osnovnoqo kommunikatora mejdu qrajdanskim obşestvom i qosudarstvennimi strukturami: Srednerusskii vestnik obşestvennix nauk. Seriya politoloqiya jurnalı 10 (3): 82-88.
- ZAVYALOV V. T. (2011). Osobennosti vliyaniye partiynoy sistemı na razvitiye qrajdanskoqo obşestva v Rossii: Qumanitarnie nauki. Vestnik Finansoqo Universiteta jurnalı 3: 82-88.
- Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi haqqında Əsasnamə, <http://www.e-qanun.az/framework/4392> (2001).
- Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi Konsepsiyası, <http://www.e-qanun.az/framework/15193> (2008).
- Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Konsepsiyası, <http://www.e-qanun.az/framework/13653> (2020) .
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası. <http://www.cssn.gov.az> (2022) .
- Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/7649> (2022).
- Həmkarlar İttifaqları haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu, <http://www.e-qanun.az/framework/8987> (2020).
- Qeyri-Hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu, <http://www.e-qanun.az/framework/511>, 2020.
- İnformasiya əldə etmək haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu, <http://www.e-qanun.az/framework/11142> (2019).
- Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanun, <http://www.e-qanun.az/framework/39846> (2021).
- Siyasi Partiyalar haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu, <http://www.e-qanun.az/framework/7090> (2020) .

МӘДЕНИ МҰРА ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ХОРЕОГРАФИЯ ӨНЕРІ

Түйіндеме

Автор мәдени жады призмасы арқылы ұлт және ұлттық бірегейлік мәселелеріне деген заманауи көзқарасты қарастырып, жаһандану контекстінде ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы мәдени мұраның, соның ішінде би өнерінің орнына талдау жасайды. Көшпелі өркениеттің бай рухани мұрасы өнердің барлық классикалық түрлерінің өркендеуіне негіз болды. Бүгінгі таңда дәстүрлі этномәдени кодтар жаңа өзекті формаларға ие болуда және қарқын дамуда. Мақалада ұлттық би қозғалыстарының ерекшеліктері мен маңыздылығы қарастырылған. Бір қозғалыстарда халықтың көркемдік бейнелі ойы, көзқарасы мен дүниетанымы көрініс тапқан болса, кейбір қозғалыстар еңбек процесіндегі адамның қозғалысын көрсетіп, басқалары қазақ ою-өрнектерін сипаттайды. Кейбір қозғалыстар табиғат құбылыстарын, құстар мен жануарлардың қимылдары мен әдеттерін пластикалық түрде бейнелейді. Сонымен қатар би өнерінде қазақ халқы жарқын болашақ туралы армандарын бейнеледі. Қиын жағдайда өмір сүрсе де адамдар жақсылықтың жеңісіне сеніп, сол сенімді ән мен билер арқылы бейнеледі. Сондықтан ұлттық хореографиялық фольклорды халық мәдениеті тұрғысынан түсіну өте маңызды

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAYI 4 / EKİM
2022

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Anipa KUSANOVA

PhD, доктор, Қазақ
ұлттық қыздар
педагогикалық
университеті
a.kusanova@gmail.co
m

ORCID 0000 -0001-
7353-5215

Gönderim Tarihi
Received
18.08.2022

Kabul Tarihi
Accepted
20.09.2022

Atf
KUSANOVA, Anipa
(2022). "Мәдени Мұра
Және Ұлттық
Хореография Өнері",
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (5/4), 27-36.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Тірек сөздер: қазақ биі, мәдени мұра, салт-дәстүр, ұлттық құндылықтар.

CULTURAL HERITAGE AND NATIONAL CHOREOGRAPHIC ART

Abstract

Through the prism of cultural memory, the author considers a modern approach to the problems of nationhood and national identity, analyzes the place of cultural heritage, including dance art, in the formation of national identity in the context of globalization. The rich spiritual heritage of the nomadic civilization served as the basis for the prosperity of all classical forms of art. And today, traditional ethno-cultural codes acquire new relevant forms and are rapidly developing. The article discusses the features and significance of national dance movements. While some movements reflect the artistic imaginative mind, vision and worldview of the people, some movements reflect the movement of a person in the process of work, others characterize the Kazakh ornament. Some movements plastically reflect natural phenomena, movements and habits of birds and animals. In addition, in the art of dance, the Kazakh people embodied dreams of a bright future. Even living in difficult conditions, people believed in the victory of good and embodied this belief in songs and dances. Therefore, it is very important to understand the National Choreographic Folklore from the point of view of folk culture.

Key Words: Kazakh dance, cultural heritage, traditions, national values.

Кіріспе

Мәдениетті қорғау, мәдени дәстүрлер мен ұлттық мәдени құндылықтады сақтау арқылы тарихи - мәдени мұраны сақтау, зерделеу және тарату бүгінгі күні мемлекетіміздің маңызды міндеті болып табылады. Мәдени мұра - қоғамның көркем экологиясы. Бұл адамзаттың ғасырлар бойы қалыптастырған эстетикалық және адамгершілік құндылықтарын ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін ұлы ұстаз деп айтуға болады. Бүгінгі күні де барлық инновациялық процестер мәдени-тарихи әлеммен және мәдени дәстүрлермен тікелей байланысты. Осы орайда мәдени мұраны сақтау мен таратуда маңызды болып табылатын негізгі категория – бұл халықтық мәдени жады.

1. Мәдени Мұра Және Мәдени Жады

Ежелгі дәуірден бастап ойшылдар өздерінің трактаттарында адамның өмір сүруі, тұлға ретінде дамуы тек мәдениет пен қоғам аясында мүмкін екендігін көп жазды. Адам мәдениетсіз және мәдениеттен тыс өмір сүре алмайды, сондықтан мәдениет оның екінші табиғатына, оның мәніне айналады, бұл өз кезегінде адамның тұлға ретінде қалыптасуына қатты әсер етеді. Неміс өнер тарихшысы Я. Ассман «мұндай инстинкттерден (жануарлардың инстинкттерінен) айырылған соң адам оның орнына мәдениетке, әлемді символдық түрде делдалдайтын және сол арқылы адамғы өмір сүруге оң әсерін тигізетін мағыналардың символдық әлеміне бейімделуі тиіс» деп жазды (Яссман, 2004:146).

Адамның мәдениеттің символдарына бейімделуі - бұл табиғат жағдайында өмір сүрудің ерекше, рухани жоғары тәсілі, сонымен қатар белгілі бір мәдениетке өзінің ортақтығын түсінуі. Бұл жағдайда есте сақтау қабілеті маңызды рөл атқарады. Бұл жерде зерттеушілер есте сақтау қабілетін психологиялық немесе физиологиялық құбылыс ретінде емес, өмір сүру үшін қажетті мәдени белгілердің жиынтығын сақтап ұрпақтан - ұрпаққа жеткізудің белгілі бір тәсілі ретіндегі тарихи-философиялық және мәдени категория ретінде қарастырады. Сондықтан, бұл мәселе алғашқы мемлекеттердің қалыптасу кезеңінен бастап зерттеліп, ежелгі кезеңнен басталған өзіндік тарихы бар (мысалы, ұлы классик-философтар Платон және Аристотельдің еңбектерін алайық) және қазіргі уақытқа дейін (феноменология, экзистенциализм сияқты философиялық ағымдар) маңыздылығын жоймаған сұрақ.

Адамзаттың аса құнды тәжірибесі - мәдени мұра екені бәрімізге мәлім. Мәдени мұра ретінде біз материалдық, рухани және көркемдік формаларда бейнеленген адам қызметінің өзекті, тарихи тұрақты және таңдалған нәтижелерінің жиынтығын атаймыз. Мәдени мұраның әлеуметтік-мәдени маңыздылығы жинақтау, сәйкестендіру, интеграциялау, таныстыру, қорғау, презентациялау функцияларына негізделген. Мұраның түрлері мәдениет түрлеріне сәйкес келеді: материалдық,

материалдық емес және көркем мұра (М. С.Каган типологиясына сәйкес).

Әр халықтың рухани байлығы мен ұлттық құндылықтарын сақтап қалуға деген ұмтылысының негізі сол халықтың көпғасырлы тарихынан, этникалық мәдениетті сақтап қалып, қайта жаңғырту және дамыту дәстүрінен бастама алады. Ал қазақ ұлттық құндылықтарының жаңғыруында ұлттық өнердің, соның ішінде хореография өнерінің орны ерекше.

2. Би Мәдениетінің Мифоритуалды Негіздері

Жалпы түркі халықтарын ортақ тіл, тарихи-географиялық кеңістік, ұқсас топонимдер, әдет-ғұрып пен салт-дәстүр, халықтық кәсіпшілік, ауызша халық шығармашылығы, музыкалық мәдениет және би біріктіретіні бәрімізге мәлім. Көптеген түркітілдес елдердің өнері ұқсас болып келеді. Дереккөздерде әлемдік діндер пайда болғанға дейін адамдар ерте тарихи кезеңдерде «күнге» және оның жер бетіндегі отқа табынатындығы туралы мәліметтер бар. Әзірбайжан түріктерінің мәдениетінде «күнге сәлем» деген ой кездеседі. Бұл дәстүр «күннің болашағы» деп аталады. Бұл Наурыз қарсаңында күннің шығуына сәлем беруге арналған салтанатты қойылымның тағы бір атауы. Ол сондай-ақ «күн шақыру» деп аталды (Буланова, 2011: 56 б). Түркітанушы ғалым Шакир Ибраев қазақ түркілері күнді ана ретінде қабылдағанын, оны жерге жылулық пен мейірімділік әкелетін, өмірлік күштің символы деп санағанын хабарлайды.

Ұсынылған мақалада біз түркі халықтарының мәдениетінде орын алған дөңгелек билердің жалпы және сипаттамалық ерекшеліктерін зерттеуге тырыстық. Бұл билерде шеңбердің мәнін ерекше. Түркітілдес елдердің сенімі бойынша, шеңбер зұлым күштерді, ауруларды, бақытсыздықтарды алыстатады. Шеңбердің болуы бастау, аяқтау және жаңа бастама үшін қажет деп санаймыз. Бұл табиғат пен өмір заңдылықтарына сәйкес келетін тірі процесс. Бұл үлгі дөңгелек циклды құрайды. Қозғалыс тоқтағаннан кейін даму тоқтайды және әлемдегі барлық нәрсе инертті күйде болады деп бір сәтке елестетіп көріңіз.

Егер дөңгелек циклы болмаса, онда жалпы ғалам, өмір, адамзат та болмауы мүмкін. Себебі тепе-теңдік жоғалады. Сондықтан, дөңгелек билердегі шеңбердің негізгі функциясы - бұл көпшіліктің қозғалысы арқылы әлемнің тұтастығы мен шексіздігін бейнелеу.

Сонымен қатар түркі халықтарының дөңгелек билерінде қандай да бір бағытта айналу да маңызды. Зерттеу барысында әртүрлі дереккөздерден бұл туралы көптеген қызықты ақпараттар табылды. Өзбек және Қырғыз түріктерінің философиясында дөңгеленіп айналу адамдарға ауру әкелетін зұлым рухтарды жоюға қызмет етеді. Мысалы, қалмақ түріктері дөңгелек билерді орындау кезінде солдан оңға қарай жылжиды. Олардың сенімдері бойынша оңнан солға қарай жүру бақытсыздыққа әкелуі мүмкін (Диваев, 2011: 36). Түркі халықтарының мәдениетінде орын алған қазіргі дөңгелек билерді зерттеу барысында біз сағат тілімен және оған қарсы орындалатын билердің үлгілерімен кездестік.

Анадолы түріктері «Халай» деп аталатын дөңгелек биді, эзирбайжандар «Яллы», балкарлар мен қарашайл тұрғындары «Түгерек тепсу» биін сағат тіліне қарсы бағытта орындайды. Қазақ билерінде де біз көптеген айналмалы қозғалыстарды кездестіреміз. Олар, О. Всеволодский-Голушкевичтің пікірінше, күнді табынатын көптеген халықтар арасында орын алған ең көне күн көріністерін бейнелеген. Күнге табына отырып, адамдар шеңберге де, күн бағытымен қозғалысқа да табынған. Мұндай билер Тамғалы шатқалдарының жартаc суреттерінде бейнеленген. Кейін халық дөңгелек қозғалыстарға сиқырлы магиялық қасиеттер бере бастады. Осылайша, Ш.Уәлиханов ритуалдық әрекеттерді зерттей отырып, қазақтарда «айналу қозғалысы сиқырлы күшке ие. Адамды айналу дегеніміз - оның барлық ауыртпалықтарын қабылдау. Сондықтан қазақ тіліндегі ең нәзік сөз бен махаббаттың ең шынайы көрінісі «Айналайын» сөздерінен тұрады» (Всеволодская-Голушкевич, 1994: 83).

Осылайша, бидегі барлық қозғалыстардың терең мағынасы мен ішкі психологиялық астары бар. Қозғалыстарда халықтың көркемдік бейнелі ойы, көзқарасы

мен дүниетанымы көрініс тапқан. Кейбір қозғалыстар еңбек процесіндегі адамның қозғалысын көрсетсе, басқалары қазақ ою-өрнектерін сипаттайды. Кейбір қозғалыстар табиғат құбылыстарын, құстар мен жануарлардың қимылдары мен әдеттерін пластикалық түрде бейнелейді.

Қазақтың халық билерін орындау бастапқы кезеңде ерлерге ғана тән болған. Сахналық театр өнерінің тарихында Рахым Асылбеков, Ахмет Берсағимов, Құрманбек Жандарбеков, Зарубай Кульсеитов сияқты халыққа танымал әртістер мен бишілер бар. Олар алғашқы кәсіби орындаушылар болып саналады.

Қазақтың әйелдер биінің қалыптасуы мен дамуы Шара Жиенқұловамен байланысты. Оның «келіншек» биі 1933 жылы «Айман-Шолпан» музыкалық спектаклінде әйелдер сахналық хореографиялық лексикасын жасаудың алғашқы әрекеті болды. Қазақтың кәсіби хореографиялық өнеріндегі әйелдердің сахналық би бейнесі Ш. Жиенқұлованың арқасында қалыптасты. Әйелдер орындаушылық шығармашылығының жарқын өкілдері, Шара дәстүрін жалғастырушылар А. Изидова, Л.Ходжикова, Г. Шарипова, Н. Тапалова, Г. Бейсенова, Т. Ізімова болды (Шанкибаева, 2006:126).

Бүгінгі таңда қазақ биі кәсіби ансамбльдердің репертуарында лайықты орын алады. Осы ұжымдардың концерттік бағдарламаларын бақыласақ қазақ биі техникалық (орындаушылық) тұрғыдан айтарлықтай өскені байқалады. Бұл, ең алдымен, орындаушыларды даярлау жүйесінің сапасының артуына байланысты. Қазақстанда осы салада білім беретін бірқатар оқу орындары бар: А. Селезнев атындағы Алматы хореографиялық училищесі, Ж.Елебеков атындағы республикалық эстрада-цирк колледжі, Қазақ ұлттық хореография академиясы, облыстық мәдениет және өнер колледждері. Сонымен қатар, қазіргі қазақ биі алғашқы сахналық нұсқалармен салыстырғанда, әрине, айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Біріншіден, бұл өзгерістер орындау техникасына қатысты. Бұл классикалық және халықтық сахналық бидің қозғалыстарымен және элементтерімен байытудың нәтижесінде күрделенді. Қазақи қозғалыстар үлкен кеңдікке, күшке, иілгіштікке ие болды.

Бұл бір жағынан қазақ сахналық биін әсерлі және жарқын етті түсті. Көптеген әуесқой және тіпті кәсіби топтарда жетекшілерді көрермендерге тек эстетикалық ләззат беретін таза техникалық шеберлік қызықтырады. Нәтижесінде қазақ биі ұлттық мәнерден алыстап бара жатқандай. Көптеген билер бір-біріне ұқсас болып кетті. Сондықтан, ұжымдардың репертуарында жаңа қазақ билерінің ұлғаюына қарамастан, біз жас ұрпақтың би дәстүрлеріне және өз халқының рухани байлықтарына деген қызығушылығының төмендеуін байқаймыз.

3. Ұлттық Код Және Қазақстандық Би Өнерінің Даму Болашағы

Тәуелсіз Қазақстанның идеялары замануи өнерді шығармашылық бостандықпен сусындатты. Қазақ өнерінің негізінде «Ұлттың генетикалық коды» деп аталатын қазақтың дәстүрлі мәдениетінің ментальді деңгейі жатыр. Бұл метафораны біз ұлттық мәдениетті оның сабақтастығы, халықтың мәдени ерекшелігін сақтау тұрғысынан анықтау үшін қолданамыз. Сонымен қатар «Ұлттың генетикалық коды» елдің қазіргі өнерінде айқын көрініс табуда. Мәдениет - этникалық дәстүрлер мен ұлттық сана-сезім сенім сақталатын негізгі сала. Өнер халықтық мәдениеттің рухын айқын көрсете алатын шексіз мүмкіндіктерге ие. Бүгінгі таңда дәстүрлі этномәдени кодтар жаңа өзекті формаларға ие болуда және қарқын дамуда. Бұған дәлел «Астана Балет» театрының қызметі.

«Астана Балет» жас театры – заманауи хореографиялық өнердегі қазақ би дәстүрлерінің жалғасуының тамаша үлгісі. Театрдың түрлі жанрдағы репертуары әлемдік және отандық классика жауһарларымен, бірегей хореографиялық қойылымдармен толықтырылып отырады. Театр труппасының негізін А.Селезнев атындағы Алматы хореографиялық училищесінің үздік түлектері құрайды. Сонымен қатар театр сахнасында Бразилия, Бельгия, Австралия, Израиль әртістері де труппа құрамында өнер көрсетуде. Орындаушылар жүйелі түрде Франция, Германия, Ресей және АҚШ-тың танымал хореографтарынан шеберлік сабақтар алып біліктіліктерін арттыруда.

Театрдың бас балетмейстері Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Айгүл Тати Шара Жиенқұлова, Дәурен Абилов, Заурбек Райбаевтың жетекшілігімен кәсіби шеберлікке ие болған шебер маман. Айгүл Тати қазақ музыкасының әуенін халықтық би мәдениетінің пластикасымен үйлестіре отырып, бірқатар хореографиялық нөмірлер қойды. Сонымен қатар, театрдың жас режиссер-хореографы Мукарам Авахри дәстүрді жалғастыруда.

«Астана балеттегі» балет өнерінің дамуының негізгі үрдістері ұлттық балетті дамыту, балет сахнасында ұлттық дәстүрлерді іске асыру үшін барынша мәнерлі құралдарды іздеу және табу; классикалық академиялық бидің тұғырын сақтау және нығайту, классикалық мұра балеттерін қою және қазіргі заманғы хореографияға жүгіну болып табылады.

Бүгінгі қазақстандық би өнерінің даму жолындағы басты міндеттер - дәстүрлерді сақтау, оларды қазіргі заман тұрғысынан дамыту, ұлттық және әлемдік мәдениет жетістіктеріне баулу.

Қорытынды

Қазақ биі халық мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде жеке тұлғаның рухани-адамгершілік дамуында маңызды орын алады, бұл мәдени мұраны сақтап ұрпақтан ұрпаққа тарату, адамның патриоттық және азаматтық тәрбиесінің маңызды құралы болып табылады. Қазақ биінің жасалған талдау қазақ халқының ғасырлар бойы өзіндік ерекше хореография өнерін қалыптастырғанын көрсетті. Би өнерінде қазақ халқы жарқын болашақ туралы армандарын бейнеледі. Қиын жағдайда өмір сүрсе де адамдар жақсылыққа сеніп, сол сенімді ән мен билер арқылы бейнеледі. Сондықтан ұлттық хореографиялық фольклорды халық мәдениеті тұрғысынан түсіну өте маңызды. Жаһандану дәуірінде көпғасырлық ұлттық мәдениеттің мұрагерлері ретінде ұлттық бірегейлікті сақтап, оны одан әрі дамыту біздің міндетіміз.

Пайдаланылған Әдебиеттер

МОРОЗОВ Г.Н., АЛЕКСЕЕВ, Г.В. «Культурно-досуговые учреждения: проблемы и решения»// Власть.- 2013 г.

- ЛЕКИШВИЛИ А.В. «Организация деятельности в учреждениях культуры»// Новые исследования Тувы. - 2014 г .
- ШАРКОВСКАЯ Н.В. «Культуро-творческие формы организаций молодежного досуга»// Вестник Московского государственного университета. - 2014 г.
- ПОЛУКАРОВ В.В. Теория и практика клубной деятельности, как основа организации досуга современных школьников». Гуманитарные науки. – 2012 г.
- РАЗУМОВА М.С. «Направления развития учреждений культурно-досуговой сферы». // Вестник Оренбургского государственного университета. - 2011 г.

KIRGIZ FOLKLORUNDA VE ŞARKILARINDA ANNE İMAJI

Özet

Kırgız folklorunda “anne”ye dair birçok anlatı ve inanç vardır. Bunlar inanç ve kökenlerle ilişkili mitolojilerinde, atasözlerinde, deyimlerinde ve destan metinlerinde kendini göstermektedir. Kırgızların anaerkil dönemden kalan inançlarına dair birçok unsurun günümüze kadar ulaştığı ve yaşatıldığı gözlemlenmektedir. Umay Ene ve Bugu Ene kültleri bunlardan yalnızca birkaç tanesidir. Şarkılar yalnızca modern eğlence sektörünün bir parçası değil, bir halkın kimliğinin özetidir. Halkbilim araştırmalarında şarkılar önemlidir. Bir halkı anlamak, içlerine girerek yakından tanımak şarkılarını bilmeden mümkün değildir. Kırgız şarkılarında anne konusuna yer veren eserler çok fazladır. Anne hakkındaki Kırgız şarkılarının tematik açıdan bir hayli zengin olduğu görülmektedir. Anne sevgisi, anne ve çocuğu arasındaki sırdaşlık ve dostluk şarkılarda en çok rastlanan konulardır. Bunun yanında annenin fedakârlığı, çocuğuna sunduğu güzellikler, nimetler; çocuğunu dokuz ay karnında taşıması ve ona hayatı hediye edişi; onu tüm zorluklara rağmen büyütmesi, ona hayat yolunda rehberlik etmesi ve dayanak olması; ona kol kanat gemesi ve merhamet göstermesi; çocuğun annesine duyduğu minnet; uzakta yaşayan veya ölmüş anneye olan özlem; annenin yaşlanması ve anneyi kaybetme endişesi; annenin değerinin anlaşılmasıyla doğan mahcubiyet, özür ve

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAYI 4 / EKİM
2022

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

Raşit ÇÖLOĞLU

Erciyes Üniversitesi,
Dr.,
rasitcologlu@gmail.com

Gönderim Tarihi

Received
08.08.2022

Kabul Tarihi

Accepted
29.10.2022

Atıf

ÇÖLOĞLU, Raşit
(2022). “Kırgız
Folklorunda ve
Şarkılarında Anne
İmajı”, *Uluslararası
Türk Dünyası
Araştırmaları Dergisi*,
(5/4), 37-58.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

pişmanlık; anne için iyi dilekler ve dua temaları da şarkılarda karşımıza çıkmaktadır. Şarkılar incelendiğinde Kırgız kültüründe annenin ayrıcalıklı bir yerinin olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırgız, folklor, şarkı, anne.

THE IMAGE OF THE MOTHER IN KYRGYZ FOLKLORE AND SONGS

Abstract

There are many narratives and beliefs about “mother” in Kyrgyz folklore. These show themselves in mythologies, proverbs, idioms and epic texts related to beliefs and origins. It is observed that many elements of the beliefs of the Kyrgyz from the matriarchal period have survived and survived. Umay Ene and Bugu Ene cults are just a few of them. Songs are not just part of the modern entertainment industry, they are the epitome of a people's identity. Songs are important in folklore studies. It is not possible to understand a people and get to know them closely without knowing their songs. There are many works that include the subject of mother in Kyrgyz songs. It is seen that the Kyrgyz songs about the mother are quite rich thematically. Mother's love, confidant and friendship between mother and child are the most common themes in songs. In addition, the sacrifice of the mother, the beauties and blessings offered to her child; carrying her child in her womb for nine months and gifting her life; to raise him despite all the difficulties, to guide and support him on the path of life; to take care of him and show mercy; the child's gratitude to his mother; longing for a distant or deceased mother; maternal aging and anxiety about losing the mother; embarrassment, apology and regret arising from the realization of the mother's worth; The themes of good wishes and prayers for the mother also appear in the songs. When the songs are examined, it is seen that the mother has a privileged place in the Kyrgyz culture.

Key Words: Kyrgyz, folklore, song, mother.

Giriş

Kırgız folklorunda “anne”ye dair birçok anlatı ve inanç vardır. Bunlar inanç ve kökenlerle ilişkili mitolojilerinde, atasözlerinde, deyimlerinde ve destan metinlerinde kendini göstermektedir. Bu unsurların önemli bir kısmı Türk Dünyasının diğer boylarının geçmiş ve yaşayan folklorunda da yer almaktadır. Ancak Umay Ene ve Bugu Ene kültürlerinde olduğu gibi günlük hayatta canlılığını sürdüren anneye dair kadim inançlar Kırgızlardaki kadar diğer boylarda yaygın değildir.

Bir milleti anlamak için şarkılarına bakmak gerekir. Şarkılar yalnızca modern eğlence sektörünün bir parçası değil, bir halkın ruhunun özetidir. Halkbilim araştırmalarında şarkılar önemlidir. Çünkü o halkı anlamak, içlerine girerek yakından tanımak şarkılarını bilmeden mümkün değildir. Şarkılar o halkın duygularını, özlemlerini, endişelerini, değerler sistemini, diğer halklara göre neleri daha çok önemsediklerini açığa çıkarır. Kırgızların şarkıları incelendiğinde anneye adanmış şarkıların sayısındaki fazlalık dikkat çekmektedir. Anneyi işleyen şarkılar müzik sektörünün önemli bir kısmını oluşturur. Kırgızların popüler müzikte anneye bu denli geniş yer ayırmaları onların kültür özelliklerinden kaynaklanmakta ve kökenleri Kırgız folkloruna dayanmaktadır. Kırgız toplumunun duygu örüntüsü içinde annenin yaptığı çağrışımlar diğer birçok temanın önüne geçmekte ve onlar için ruhsal bir ihtiyaç haline gelmektedir. İçinde yaşadığımız Orta Doğu coğrafyasının popüler müzik kültüründe öne çıkan ve tutulan şarkı temaları ile kıyas edildiğinde Kırgızların “anne” dışında, doğa sevgisi, vatan sevgisi ve atalara olan bağlılık konularında daha çok şarkı ürettikleri ve bu eserlerin Kırgız toplumunca talep edildiği fark edilmektedir. Benzer eğilimler diğer Güney Sibirya halklarının popüler müzik tercihinde de görülebilmektedir. Öte yandan konulara göre şarkı dağılımının dönemin sosyo-ekonomik ve politik yapısından etkilendiği de göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir.

Sovyet toplumlarında kadın önemli görevler üstlenmiştir. Siyasette, ticarete, emek piyasasında, eğitim-akademi ve sanatta kadın kimi zaman erkeklerden daha çok ön plana çıkmıştır. Çocukların bakımında, evin çekip çevrilmesinde, beden gücü gerektiren her türlü işte kadının fedakârca tüm yükü omuzlaması bu toplumlarda ve özellikle çocukların gözünde kadının-annenin değerini daha da artırmış, yeri doldurulamaz bir konuma yükseltmiştir. Annenin modern toplumun sosyo-ekonomik yapısındaki bu işlevine Kırgız folklorunda anneye öteden beri verilen önem eklenince şarkı içeriklerinde annenin neden bu kadar popüler olduğu anlaşılabilir.

Bu araştırmada Kırgız folklorunda annenin öne çıktığı metinler ve inanışlar tespit ve analiz edilmiştir. Ardından son dönem Kırgız sanatçıların şarkılarında “anne” imajının nasıl ele alındığı konusuna odaklanılmış, bunun için de “anne” temalı şarkılar içeriklerine göre gruplandırılarak incelenmiştir. Makalede metin analizi yöntemi kullanılmıştır.

1.Kırgız Folklorunda Anne

1.1.Kırgız Mitolojisinde Anne

Kırgız mitolojisinde anne imajının mühim bir yeri vardır. Onlarda anneye verilen önem atalar kültürüyle ilişkilidir. Kırgızlarda canlı bir şekilde varlığını sürdüren atalar kültüründe ölmüş anne ve babalar kendinden sonraki nesilleri korumaya devam etmektedir.

Türk kültüründe annenin babadan önce geldiği görülmektedir. Keza “Dede Korkut Kitabı”nda anne babadan önce anılmaktadır. Bunun yanında

“Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu”nda üç yerde “ata ana” ifadesi geçmektedir. Fakat, oğlanın anasına soylamasında “Ana hakkı Tanrı hakkı olmasaydı, Kara polad öz kılıcum tartayidüm, Alça kanun yir yüzine tökeydim” demesi arkaik Türk kültüründen gelen anaerkil döneme dair bir kalıntı olması bakımından ilginçtir (Yıldız, 2018: 116).

Kırgızlarda Umay Ene (Umay Ana) en dikkat çekici kutsal anne figürlerindedir. Umay Ana inancı Orhun Abideleri’nde Gök Tanrı ile birlikte net bir şekilde ifade edilen kutsal varlıklardan bir diğeridir (Dıykanbayeva, 2009: 87). Kaşgarlı Mahmut’un “Divanü Lugati’t – Türk” adlı eserinde, kadınların Umay’ı uğur saydıklarını, ana karnındaki çocukların, Umay tarafından korunduğuna inandıklarını belirtmiştir. Özellikle Kaşgarlı’nın “Umay’a tapınıldığı zaman bir oğul doğmakta” demesi dikkate değerdir (Kaşgarlı Mahmud, 1985: 167).

Kırgızlar da Gök Tanrı, yer-su ile beraber bolluğun ve çocukların koruyucu ruhu olarak Umay Ene’ye tapmışlardır. Diğer birçok Türk boyunda da Umay inancına dair izler bulunmaktadır. Ancak Kırgızlar Umay Ene inancını günümüzde de güçlü bir şekilde sürdürmekte ve onun varlığına inanmaktadırlar. Kırgızlarda Umay Ene, bolluğun ve çocukların koruyucu ruhudur. Bu mitolojik inancın binlerce yıl önce “Anaerkil Dönem”de ortaya çıktığı sanılmaktadır. Kırgızlar, Umay Ene’nin çocukları koruyan bir melek veya ruh olduğuna inanırlar. O kadınların ve çocukların piridir. Kırgızlara göre Umay Ene her zaman çocukların yanındadır. Fakat Umay Ene’nin çocukları terk ettiği zamanlar da olur. O zaman çocukların hastalanacağına inanılır. Umay hakkında geniş bilgi veren Seyidov, Umay’ı bir yandan güneşle ilişkilendirirken, diğer taraftan da Umay’ın sadece çocukları değil, bütün halkı koruyan kutsal bir varlık olarak görür. Ona göre Umay ateş ve ocak kültürleriyle bağlantılıdır (Dıykanbayeva, 2009: 87-88).

Günümüz Kırgızlarında Umay ile ilgili birçok inanış vardır. Çocukların geleneksel tedavi yöntemiyle iyileştirilmeye çalışıldığı ritüellerde “Benim elim değil, Umay – Ene’nin elidir” ifadesi kullanılır. S. M. Abramzon’un kayıtlarında da eskiden kadınların Umay Ene’ye taptıkları ve Umay, Fatma ve Zühre’nin kadınların anası olduğuna inandıkları yazmaktadır (Dıykanbayeva, 2009: 88).

Kırgız kültürüyle büyük benzerlikler taşıyan Altay Türklerinin kültüründe tıpkı Kırgızlardaki gibi ateş ailede kutsal sayılır ve “Ot ene” yani “Ateş anne” olarak isimlendirilir. Kırgızlarda yeni doğan bir çocuk beşiğe yatırılırken köyün çocuk sahibi yaşlı kadınlarından biri gelerek “bismillah, bismillah ateş anan korusun” diye dua ederken bir yandan da çocuğu ve beşiği ateş ile temizler. Kırgızlara göre “Ot ene” ve “Umay ene” birbirleriyle ilişkilidir. Bu iki mitolojik varlık aile ocağının ve soyun koruyucusudur (Dıykanbayeva, 2009, 61-62).

Isık Göl bölgesinde kalabalık bir boy olan “Bugu”lar kendilerinin “Bugu Ene”den yani geyik anneden geldiklerine ve geyiğin onları koruduğuna inanmaktadır. Valihanov, Poyarkov, Potanin ve Zagruciskiy gibi

halkbilimcilerin araştırmalarına göre Kırgızlarda bu tür boy adları totem anlayışından ortaya çıkmıştır (Dıykanbayeva, 2009, 116). Mitolojik bilinçte totem, tüm aileyi ve her bir kişiye ayrı ayrı koruyan koruyucu bir ruhtur. Bilindiği gibi, eski zamanlarda insanlar totemleri ataları olarak algıladılar. Ölümden sonra da kendilerinin totemlerinde veya onurlandırdıkları bir bitkide enkarne olacaklarına inanırlardı. Dünyanın birçok efsanesi, totemin bir kişi veya aile tarafından seçilmediğini, aileye “verildiğini” söylemektedir (Narinbayeva, 19). Birçok araştırmacı tarafından kanıtlandığı gibi, totem atasının zooantropomorfik görüntüsü, babanın rolünün ikincil olarak kabul edildiği ve çocuğun görünümünün animistik, totemik veya astral doğaya atfedildiği anaerkillik çağda ortaya çıkmıştır. Sosyal sistemin değişmesiyle birlikte, bu inançlar da değişikliğe uğramışlar ve daha sonra mitolojiden arındırılmaya tabi tutulmuşlardır (Narinbayeva, 2016: 21).

Velihanov’un 1850 yılında yazıya aktardığına göre Bugu Ene hakkındaki efsane kısaca şu şekildedir: İki kardeş ava çıkarlar. Bu sırada geyikler arasında yaşayan boynuzlu bir kız ve oğlan görürler. Oğlanı öldüren kardeşlere boynuzlu kız beddua eder ve daha sonra onların nesli kurur. Obaya getirilen kız oba reisinin oğluyla evlendirilir. Boynuzlu Hanım (myzd baybie) olarak adlandırılan bu kızın boynuzları her bahar düşer ve yeniden çıkar. Boynuzlu Hanım hizmetçisine başını yıkadığı suyu kimsenin basmayacağı bir yere dökmesini ister. Hizmetçi ise suyu içer ve olağanüstü bir şekilde hamile kalır. Ondan doğan çocuğundan Bugu boyu trer. Bu soy Boynuzlu annenin (myzd ene) suretini kutsal sayarlar ve başları sıkıştığında onu anarlar, dua ederler ve ona kurban keserler. Diğer kabilelerde Bugu kabilesine saygı gösterir ve onların Bugu Ene’den trediklerine ve kutsal olduklarına inanırlar. İnsanlar Boynuzlu Ana’nın Isık Gl’n koruyucusu olduğuna ve onun ruhunun Isık Gl bölgesinde kimseye görünmeden utuğuna inanırlar (Dıykanbayeva, 2009, 116). Kırgız etnograflar S. M. Abramzon ve T. Bayalieva Kırgız şamanlarının da (bakşı) beyaz geyiği (ak maral) koruyucu ruhları olarak gördüklerini ve “Ak maral benim apakem!” (Beyaz geyik benim annemdir!) dediklerini belirtmektedirler (Narinbayeva, 2016: 20).

1.2.Kırgız Atasözü ve Deyimlerinde Anne

Kırgız folklorunda anne ve babanın atalar kültünden kaynaklanan kutsal konumları onların atasözü ve deyimlerine de yansımıştır. Kırgızlar ata ruhlarını, ata mezarlarını kutsal sayarlar, saygı gösterir, gereken neyse yaparlar. Bu konuyla ilgili Ata arbağı ıyık/ “Ata ruhu kutsaldır”, Ata kargışına kalgan perzent onolboyt/ “Ata bedduasını alan ocuk kötülük görür”, Ata enefdi sıylasan öz balandan cakşılık korosun/ “Ata anana saygı gösterirsen kendi çocuğunda saygı görürsün” ve Atanın kargışı ok/ “Ata bedduası ok” atasözleri iyi birer örnektir (Dıykanbayeva, 2009, 351-352).

Kırgız folklorunda kadına ve anneye verilen değer geniş bir yer tutmaktadır. Bu durum Kırgız atasözü ve deyimlerinde de kendini göstermektedir. Kırgızlarda anne-kız ilişkileri çok önemsenir. Kız

çocuğunun ilk öğretmeni olan annesiyle arasındaki ilişkinin gücü onun geleceğinde büyük bir rol oynar. Bu konu Kırgızlar atasözlerine de yansımıştır: Ataluu uul – kocoluu kul, enelüü kız –erke kız/”Babalı oğul sahipli kul, anneli kız gözde kız”, Atanı körüp uul ösöt, eneni körüp kız ösöt/”Babaya bakarak oğul yetişir, anneye bakarak kız yetişir”, Otko cakin işi küyöt, enege cakin kız külöt/”Ateşe yakın oturan kişi yanar, anneye yakın kız güler.” Atasız uul cetesiz, Enesiz kız nikesiz/ “Babasız oğul bakımsız, Annesiz kız nikahsız” (Kahraman, 2017: 121), Bala cakşısı atanın dañkı, kız cakşısı enenin dañkı/ “Çocuğun iyisi babanın ünü, kızın iyisi annenin ünü”, Ene körüp kız al, bosogo körüp törünö öt/ “Anneye bakarak kızını al, kapı girişine bakarak başköşeye geç” (Kahraman, 2017: 123).

Kırgızlarda anne ve baba hakkındaki atasözleri karşılaştırıldığında annenin babaya göre daha güvenli görülmektedir. Bu konu hakkında şu atasözleri örnek örnek gösterilebilir: Altın baştuu atañ menen kalğıça, salma baştuu eneñ menen kal/”Altın başlı babanla kalacağına, ağır başlı annenle kal” (Kahraman, 2017: 171), Atañdın bak oylusu menen kalğıça, eneñdin baştığı menen kal/ “Babanın bahçe düşüncesiyle kalacağına, annenin torbasiyla kal”, Atanın belegi küçtüü, enenin tilegi küçtüü/ “Babanın hediyesi güçlü, annenin dileği güçlüdür”, Atası cindinin – biri cindi, enesi cindinin baarı cindin/ “Babası deli olanın birisi delidir, annesi deli olanın hepsi delidir”, Orok karmap atañ kalğıça, oymok tutup eneñ kalsın/ “Orak tutarak baban kalacağına, yüzük tutarak annen kalsın”, Enenin sözü - nur, atanın sözü – ur/ “Annenin sözü nur, babanın sözü cezadır”, Atalaştan altoo bolgonço, Eneleşten ekö bol/”Baba tarafından altı (kardeş) olmaksansa, Ana tarafından iki (kardeş) ol” (Kahraman, 2017: 177).

Anne ve çocuk arasındaki ilişki, bağlılık, sadakat konusu da Kırgız atasözlerinde kendine geniş bir yer bulmaktadır. Bununla ilgili olarak Kırgızlar Caman kız tamak için ıylayt, cakşı kız enesin sıylayt/ “Kötü kız yemek için ağlar, iyi kız annesine saygı duyar”, Ene adatı – kızga ülgü./”Annenin âdeti kıza örnektir” (Kahraman, 2017: 180), Atañ karısa kul kılba, eneñ karısa küñ kılba/ “Baban yaşlanırsa köle etme, annen yaşlanırsa cariye etme”, Atanı sıylagan abiyip tabat, eneni sıylagan elge cağat/ “Babaya saygı duyan izzet bulur, anneye saygı duyan halkın hoşuna gider”, Ata-eneñdi saylasañ, öz balañdan opaa (cakşılık) körösüñ/ “Baba ve anneni sayarsan, kendi çocuğundan vefa (iyilik) görürsün”, Açıttıktan ölsöñ da, ata-eneñdi taştaba/ “Açlıktan ölsem de, anne ve babamı bırakma”, Ene sütün aktoo – unutulmuş karız/ “Anne sütünü ödemek unutulmaz borçtur”, Eneni conuña kötörüp üç iret Mekkege cöö Barsañ da karızından kutulbaysıñ/ “Anneni sırtında taşıyarak üç kere Mekke’ye yaya gitsen de borcundan kurtulamazsın” demektedir (Kahraman, 2017: 182).

Annenin değerini anlatan şu atasözleri de Kırgızlarda annenin konumu göstermesi bakımından dikkate değerdir: Baatır eneden, argımak beeden tuulat/”Kahraman anneden, asil at kısraktan doğar” (Kahraman, 2017: 184), Balanın körkü enede, köldün körkü kemedede/ “Çocuğun görkemliliği annede, gölün güzelliği gemide”, Dayranın körkü kemedede, Balanın körkü

enede/”Nehrin güzelliği gemide, Çocuğun güzelliği annede”, Caman aygır enesine tap beret/ “Kötü aygır annesine vurmak için el kaldırır”, Candın ıraatı (ırahatı) dene menen, Balanın ıraatı ene menen/ “Canın rahatı vücut ile, Çocuğun rahatı anne ile”, Ene çımçık batkan uyaga/ “Anne kuştur sığıdığı yuvaya”, Uuruluk kesip emes, enelüü bala cetim emes/ “Hırsızlık meslek değil, anneli çocuk yetim değil” (Kahraman, 2017: 185), Enelüü balanın özü tok, enesiz balanın közü tok/”Anneli çocuğun kendisi tok, annesiz çocuğun gözü toktur”, Enenin toguz uulu bolso da köp körböyt/ “Annenin dokuz tane oğlu olsa da çok görmez”, Ene ölsö, törkündön kadir ketet/ “Annen ölürse, akrabalarından kıymetin gider”, Er eneden tuulat, tulpar beeden tuulat/”Kocadan sonra saygı yoktur, anneden sonra akraba yoktur” (Kahraman, 2017: 188-189).

Kırgızlarda annenin millî değerlerle, vatanla ve halkla ilişkilendirildiği birçok atasözü de vardır: Ata – meken, ene – nur/ “Baba vatan, anne ışıktır”(Kahraman, 2017: 185), Ata-enenin kadırın bilgen uul el bagar/ “Anne babanın kıymetini bilen oğul halkı besler”, Ene sıylagan eline cagat/ “Anneye saygı duyan halkın hoşuna gider”, Eneden tarbiya başlatat, ene gilden ulut saktalat, “Terbiye anneden başlar, ana dil milleti korur”.

Kırgızlarda anne ve annenin çocuğun hayatındaki önemi ve güçlü konumu hakkındaki deyimlerden birkaçı da şu şekildedir: ak sütün aktoo/ “Anne sütünün hakkını vermek”: Annesi razı olacak şekilde hizmet etmek, saygıda kusur etmemek (Nurmatov, 2008: 69), ak sütün keçüü /”Ak sütünden geçmek”/Hakkını Helal Etmek: Yavrusuna annelik memnuniyetini bildirmek, ak sütünü koyuu/ “Ak sütüne koymak”/Allah’a havale etmek Evlatlıktan reddederim, oğlum olarak kabul etmeyeceğim anlamında oğlundan memnun olmadığını bildirmek (Nurmatov, 2008: 69), beşik boon bek bolsun! “Beşik bağın pek olsun”/Analı Babalı Büyüsün! Yeni doğan bebeğin anne-babasını tebrik etmek, bebeğe iyi dileklerde bulunmak manasında (Nurmatov, 2008: 172), cumurunda uuzu cok/ “Yumrusunda ağzı olmamak”/Obur Doğduğunda anne sütüne doymamış, obur, aç. (Nurmatov, 2008: 284), Süt Akı/ Süt hakkı gelinin anasına dünürler tarafından verilen mal-mülk veya para (Nurmatov, 2008: 598), sütün ak kılıu/ “Sütünü ak kılmak”/Sütünü Helal Etmemek, Annelikten vazgeçmek, evlatlıktan çıkarmak (Nurmatov, 2008: 599), çuu basar çuu basma/ Kız kaçırıldığında, kızı kaçırın tarafın onun anne-babasından özür dilemek, gönlünü almak, tanışmak amacıyla gelmesi geleneği (Nurmatov, 2008: 672).

1.3.Kırgız Destanlarında Anne

Kırgız destanlarında anne daha çok olumlu bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle kahramanı erkek olan destanlarda kahramanın annesinin soylu bir kadın olduğu görülmektedir. Kırgız destanlarında karşımıza çıkan ideal anne tipi kadınların destandaki en temel eylemi, kahramanı doğurmak ve onu korumaktır. Kırgız destanlarındaki ideal annenin ailesine fayda sağlama, biri tarafından kandırılma, doğurma ve annelik yapma, dua etme düşmanla mücadele etme, eşinden ayrılma, isim

değiştirme, kahramana yardım etme, kahramanı uğurlama, bekleme ve ona kavuşma, kılık değiştirme, kuma ile uyumlu olma, oç alma, rüyada gelecekte haber alma, savaş aleti hazırlama, süt annelik yapma, yırtıcı hayvan etine aşırma, zor bir durumdan kurtulma gibi kahraman olan oğlu için çoğunlukla olumlu eylemlerde bulunduğu tespit edilmiştir (Aksoy, 2019: 212-213). Kırgız destanlarında anne her ne kadar önemli bir figürse de anne özlemi ve sevgisi kendisine fazla yer bulamaz.

Aksoy'un yaptığı araştırma sonucunda ideal anne tipinin, kahramanı kadın olan Kırgız destanlarında kahramanı erkek olan destanlara oranla daha az görünür oldukları ve gerçekleştirdikleri eylemlerle kahramana etkilerinin de sınırlı olduğu tespit edilmiştir (2019: 313).

Kırgız destanlarındaki ideal anne tipinin en iyi örnekleri Manas Destanı'nda yer almaktadır. Bu kadınlar Çıyırıldı, Kanıkey ve Ayçürök'tür. Destanda Manas'ın babası Cakıp oğlu henüz küçükken bile oğlunun cihangirliğinden çekinen biridir. Altaylarda Kalmukların boyunduruğu altında zenginleşen Cakıp oğlunun kavgaya, savaşa eğilimi yüzünden düzeninin bozulacağından endişelenmektedir. Manas'ın ölümünün ardından onun tahtına oturur ve Manas'ın karısı Kanıkey'i diğer karısında olma oğlu Abeke ile zorla evlendirmeyi ister. Kanıkey, Manas'tan hamile olduğunu söyler. Doğacak çocuk kız olursa onu öldürüp Abike ile evleneceğini, ama erkek olursa evlenmeyeceğini belirtir. Kanıkey bir erkek doğurur ve adını Semetey koyar. Cakıp ve diğer oğulları Abeke ile Köböş Semetey'i öldürmek isterler. Onlardan oğlunu korumak için Kanıkey kayınvalidesi Çıyırıldı ile babasının yanına, Buhara'ya kaçar (İnan, 1992: 131-134).

Semetey büyüüp de babasının tahtına oturmak için geldiği zaman Cakıp ve üvey amcaları Abeke ve Köböş'ü tahtından indirir. Kanıkey yanına cesur yiğitlerden bir kaçını alıp kaçan Cakıp ve Köböş'ü öldürtür. Çıyırıldı ise Abeke'yi öldürtür. İdeal anne tipini temsil eden Kanıkey ve Çıyırıldı böylece Manas'ın emanetine saygısızlık eden Cakıp ve oğullarından intikamlarını almış olur (İnan, 1992: 145-416).

Destanın ilerleyen kısmında Semetey, Er Kıyaz ve Kaңçoro'nun kurduğu pusuya düşer ve öldürülür. Bunun üzerine Ayçürök, Er Kıyaz'ın eline geçer. Ancak Semetey'in öldüğü sırada Ayçürök altı aylık hamiledir ve on iki ay sonra bir oğlan doğurur. Oğlanı öldürmek isteyen Er Kıyas'a Ayçürök, altı ayı Semetey'in altı ayı senin, eğer oğlumu öldürürsen ak kuğu giyimimi giyerek Akın Han'a giderim ve senden intikamımı alırım der. Bunun üzerine Er Kıyas oğlana dokunmaz ve toy düzenleyip oğlana ad koydurur. Böylece Ayçürök oğlunu kurtarmış olur. Yıllar sonra Ayçürök ve Semetey'in oğlu Seytek büyür, babasının ve annesinin başına gelenleri Külçoro'dan öğrenir. Bunun üzerine Er Kıyaz'ı öldürür. Semetey'in öldürülmesinin ardından koyun çobanı yapılan Kanıkey de Kaңçoro'yu kılıçla parçalayıp kanını içerek oğlunun intikamını alır (İnan, 1992: 174-180).

2.Kırgız Şarkılarında Anne

Paker, şarkıların sözleri ile o şarkıların yaratıldığı toplumun duygu durumu arasındaki ilişki hakkında şöyle demektedir: “Popüler müzik belli bir dönemin eğlence kültüründe tüketim nesnesi olmanın ötesinde, insanların duygu dünyasını, özlemlerini ve açmazlarını ortak bir beğeni içinde yansıtan bir araçtır. Bu anlamda popüler müzik (sözleri) diğer popüler kültür ürünleri gibi, bir dönemin sıradan ideolojisinin, günlük hayatın ve kültürel kırılmaların izini sürebileceğimiz bir metin niteliği taşır” (2008: 88). Şarkılar yalnızca birer müzikal eserler değildir, pek çok müzik ürünü, bir toplumun kimliğini oluşturan kültürün, simgeler ve davranış biçimleriyle dışa vurumudur (Vural, 2011: 398). Şarkıların konusu o dönemin taleplerine, yaşanan önemli olaylara, krizlere veya sevinçlere göre değişir. Toplumsal ya da kültürel bir kaos ya da anomi döneminde şarkıların melodik biçimi, sözleri ve türü geleneksel olandan ayrılır ve yeni bir yol bulmaya çalışır. Kırgızların son 30 yılda yaşadıkları politik, sosyo-ekonomik ve kültürel değişimler şarkıların türünde, içeriğinde ve icra tarzında dikkat çekici değişimlere neden olmuştur. Değişim süreci Kırgızistan’ın durulmayan toplumsal yapısına paralel olarak günümüzde de devam etmektedir. Kırgızlar yalnızca komşu halkların müziklerinden değil, küresel düzeyde kendini gösteren müzik türlerine de ilgi duyarak Kırgız müziğinin tür ve tema olarak daha renkli ve zengin bir hale gelmesini sağlamaktadır.

Türk Dünyasında icra edilen şarkıların temaları hakkında Türkiye’de yeterli çalışma yapılmamıştır. Üzerinde durulmayan bu temalardan biri de “anne”dir. Türkiye’de “anne” konusunda şarkılar Kırgızistan’a kıyasla bir hayli sınırlıdır. Kırgızistan’da yalnızca 2000’li yıllarda üretilmiş “anne”ye adanan şarkı sayısı 100’ü bulmaktadır. Kırgızistan’ın nüfusunu Türkiye’ye ile kıyasladığımızda Kırgızların şarkılarında anne konusuna daha çok önem verdikleri görülmektedir. Öte yandan Türkiye’de anne temalı klasik ve modern şiirde birçok örnek karşımıza çıkmaktadır. Bu şiirlerde anne sevgisine, anne özlemine, anne-çocuk ilişkisine, sevgili/aşk gibi kavramların anne imajıyla ilişkilendirilmesine yer verilmektedir (Aktaş, 2012; Çavdar, 2016). Cumhuriyet Dönemi şiirinde anne sevgi dolu, şefkatli, özverili ve öğreticidir. Şairler anne temalı şiirlerinde yaşamlarındaki acı ve sorunlardan dolayı kimi zaman ana rahmine dönüşü arzulamakta, çocukluklarına özlem duymakta, annesizliğin yoksunluğunu çekmekte, anne ve ölümü düşünmekte, eş-sevgili seçimlerinde örnek/model olarak anneyi görmekte ve kadını annelik ile idealize etmektedir (Tosun, 2009). Türk şiirinde annenin dikkat çekici bir şekilde işlenmesine rağmen şarkılarda bu konunun yeterince popüler olmamasının nedeninin Türk müzik endüstrisinin eğilimleri ve tüketici tercihleri olduğu tahmin edilmektedir.

Anne konusunu işleyen Kırgız şarkılarında yoğun duyguların peş peşe sıralandığı görülmektedir. Bu konudaki şarkıların içerik zenginliği dikkat çekicidir. Şarkılarda anneye karşı yalnızca sevgi, özlem ve pişmanlık işlenmez. Anneye çocuğu arasındaki dostluk, annenin değerli ve güzel şeylere benzetilmesi, onun hayatın kaynağı olarak görülmesi, annenin

yaşlanmasının üzüntüyle karşılanması, anne yaşıyorsa sağlığı ve ölmüş ise ruhu için dua edilmesi de anneye ilgili şarkıların genelinde rastlanan ortak unsurlardır. Anne temalı şarkılar Sovyetler Birliği ve sonrası ilk yıllarda çok yaygınken sonraki on yıllarda eskisi kadar üzerinde durulmamıştır. Son yıllarda ise anne konulu şarkılar yeniden popüler hale gelmiştir. Kırgızlar yanında Tuva, Moğol gibi güney Sibiry göçebelerinin de şiir ve şarkılarında anne özlemi ve sevgisi çok belirgindir. Bu halkların şarkıları tema bakımından incelendiğinde anne- baba sevgisi, evlat sevgisi, vatan toprağı sevgisi, doğaya olan aşk, atalara olan bağlılık kadın erkek ilişkilerinden daha geniş yer kaplar.

Kırgız şarkılarında en sık karşılaşılan temalardan biri anne sevgisidir. Çocuk annesine karşı büyük bir sevgi beslemektedir. Çünkü anne çocukları için iyilik isteyendir, çocuğunun en yakını, sırdaşı, dostu ve onun kıymetlisidir. Çocuklarının en yakını, şansı, neşesi, parlak gökyüzü, evin ışığı ve mutluluğudur:

Can küyörüm maga,/Sen süyörüm apa,/Bar asılım apa,/Inagımsıñ.
(Tilekeeva, 2019).

Caşoomdun carık asmanı/İrım dın bütpös dastanı/Apakem menin bakıtım/Asılım cakınım... Üyümdün cangan çırağı/Caşoomdun calgız inağı/Apakem menin sırdaşım/Kımbatım cakınım (Cumabekov, 2022)

Asıl enem, taalayım sensin enem,/Cırgalım sen, bakıtım sen,/Süyüktüü menin enem. (Kalıkov, 2018).

Anne kimi zaman çocuğunun sırdaşdır. Bu yüzden onun en yakın arkadaşı olarak da kabul edilir:

Sensin apam sırdaşım cakınım/Sensin apam kımbatım asılım
(Baekov, 2020(a)).

Çocuğu annesine hayranlık duymaktadır. Onu anlatırken dünyaya gözlerini ilk açtığında annesinin kendisindeki izlenimlerden bahseder. Annesinin yürüdükçe çiçekleri açan elbisesi ve eşarbi, övgülere layık kokusu, ellerinin sıcaklığı ve yumuşaklığı çocuğunda hayranlık uyandıran unutulmaz hatıralardır. Anne çocuğu için dünyadaki en güzel kadındır ve büyüleyicidir:

Men düynönü apam menen taanisam,/Men apamdı köynögünön taanıgam./Tirüü bolçu köynögünün güldörü,/Baskan sayın bacırayıp açılğan./Men düynönü apam menen taanisam, Men apamdı cıtı menen taanıgam./Cıttaçu ele, magdıratıp cıtına./Çıkpaçı ele, çıkpaçı ele canıman./Men düynönü apam menen taanisam,/Men apamdı koldorunan taanıgam./Cıluu bolçu, cumşak bolçu koldoru,/Karmaşkanda bala boyum balkıgan./Men düynönü apam menen taanisam,/Men apamdı coolugunan taanıgam./Tirüü bolçu coolugunun güldörü,/Baskan sayın bacırayıp açılğan!/Men düynönü apam menen taanıgam,/Men apamdı külküsünön taanıgam. (Karimova, 2015).

Enem enem enem calgız enem/Düynönün eñ suluusu menin enem (Baekov, 2020 (b)).

Annenin çocuğuna duyduğu sevgi koşulsuzdur. Çocuğunu her koşulda sever, ona değer verir ve yalnızca o çocuğu için gerçekten üzülür:

Çaçımdı tarasam da, tarabasam,/Küzgünü karasam da, karabasam./Bir gana apam meni çanıp ketpeyt,/Bir gana apam kebin tanıp ketpeyt./Kiyimim cupunubu, aşkerebi?/ Caşoomo kış kelebi, caz kelebi./Bir gana apam meni süyüp turat, ... Apakem calgız adam, calgız adam,/Apakem çındap meni ayaarım da (Tilekeeva, 2020).

Kırgız şarkılarında anne için birçok benzetme kullanılmıştır. Bunların başında “ay” gelmektedir. Berrak ve temiz akan suyla birlikte gece parlayan aya veya dünyayı aydınlatan ay ışığına benzetilir anne:

Enekem ay, taza akkan suuday//Tañ atkan nurday erte elebi keç kirebi/Berekem ay, zam zamdan urtam (Atabekov, 2017).

Şaıdangan şoola bolduñ bul cüzümö,/Asmanda ay nurunday asıl enem. (Kalıkov, 2018).

Bulaktay tunuk suusuñ apakem/Carkıldap tiygen künsüñ apakem/Tündö nur çaçkan aysıñ apakem (Tilenov, 2020).

Törögön carık düynö körsötkön ay/Töründö aalam teñsiz berekem ay (Baekov, 2020(b)).

Yine birçok şarkıda anne için “altın annem” ve “kıymetli annem” gibi benzetmeler kullanılır:

Tüşkörsöm tüştü oñunan corugan altın apam/Tügöngüs tüşüktördön korugan altın apam./Üç bölüp tün uykusun uktabay meni karap/Ontosom, çoğuu ontop, oorugan altın apam./Kañçalık kıynalsam da baarına tütkön apam,/Kaygırıp kapalansam arıltkan cüktön apam. (Dobr, 2017).

Altın, asıl apakem,/Ar ubak küyörüm/Enekem, ay, apakem, ay. (Mırza, 2017).

Uzun ömür kaalaymın./Altın apakem (Nasip, 2015).

Ömürdün şaın candırğan altınım apakem/Ar kaçan sizdi sagınamın men... Altın apam asıl apam kartayba suranam/Külküñüzdön kün cılmayat erkelep kubanam/Altın apam canım apam ooruba eç kaçan/Cüzüñüzdön düynö carık bul ömür caynagan (Omor, 2020).

Kırgız şarkılarında anne için kullanılan en dikkat çekici benzetmelerden birisi de annenin kutsal bir geyiğe benzetilmesidir. Kırgız mitolojisinde sık karşılaşılan, bir kısım Kırgızların kökenlerini dayandırdıkları, Kırgızların genelinin kutsal kabul ettiği “bugu ene” yani anne geyik motifi burada çocuğun annesi ile özdeşleştirilir. Bu benzetme ile Kırgızlarda anneye verilen değerın büyüklüğü anlaşılmaktadır:

Sagınıçtay elesiñ/Saanalğıs dem beresiñ/Apakem ken aalamga/Sen ıyık bugu enesiñ (Aytiev, 2020).

Bir diğér şarkıda ise annenin çocuğı için uykularını feda edişine atıfla sonsuz geceler boyunca bekleyen bir kuşa benzetilir:

Tübölük tün küzötkön kanattuuday,/Uykudan çolpon közün açkan enem. (Kalıkov, 2018).

Anne Kırgızlar için hayatın kaynağıdır. O çocuğına hayatın meyvesini verir. Anne temiz bir pınardır ve sonsuz berekettir çocuğı için. Onu büyütür, daima korur, ona sayısız nimetleri sunar ve ondan ilgisini esirgemez. Bu yüzden anne en derin hürmete layıktır:

Tögülgon nurday meerimiñiz arnaganım dediniz/Çaşoonun cemişin maga tandap siz berdiñiz (Omor, 2020).

Caratıp bul çaşoogo carık nur bergenine./Baktıлуу çaşoo berse mömölüü cemişinen,(Dobr, 17).

Ömür bergen maga,/Köñül bölgön maga,/Kuday bergen maga,/Ay, künümsüñ./Kamkorlorum daana/Kubat berer maga/Atam menen apam,/Baylıgımsız, (Tilekeeva, 2019).

Möltür bulagımsıñ/Apakem menin biyik uranımsıñ/Ay Apakebay bul düynödö barktap baalarımsıñ/Apake menin bakıt taalayımsıñ/Çeksiz berekemiñ/Salkın kölökömsüñ/Asılım beyiş bagım sen ekensiñ (Nazmi, 2016).

Annenin hayatın kaynağı olarak görülmesinde annenin çocuğunun açlığını, susuzluğunu gidermesi kadar hiç şüphesiz çocuğı dünyaya getirişinin de büyük bir etkisi vardır. Bu sebeple şarkılarda annenin çocuğunu dokuz ay karnında taşıması da unutulmamıştır:

Toguz ayda tolgonup tapkan enem/Tamagıñdın tattusun maga bergen (Baekov, 2020(a)).

Suusasam suuga kandırdıñ/Meerimiñ öçtü asılım/Toguz ay kötörgönsüñ (Şer, 2020).

Doğum ve beşik Kırgız kültüründe ayrılmaz parçalardır. Kırgızların kompleks beşik folkloru şarkılarda da kendine yer bulur. Şarkı metinlerinde beşik “ak beşik veya altın beşik” olarak kutsal ifadelerle karşımıza çıkar. Beşik annenin fedakârlığının sembolüdür. Çocuğı için gerekirse canını feda eden annenin salladığı beşik uykusuz gecelerle, büyük bir ilgi ve merhametle özdeşleşmiştir:

Termetip ak beşikke bakkan ene/Termelip uyku körböy catkan ene/Kıyamat köpürödön ötkön sımal/Kıynalıp arañ meni tapkan ene (Batırov, 2022).

Tamçıday denedegi sütüñ menen,/Talpıntıp ak beşikke bakkan enem./Nuruña, meerimiñe magdıratkan... Uykudan çolpon közün açkan

enem./Aldıña acal kelip tursa dağı./Men için candı kurman kıl at eleñ.
(Kalıkov, 2018).

Ak beşike bölögönsüñ/Kıymılınan közdörüñdün/Baardığın tüşüñgönsüñ (Şer, 2020).

Altından beşigin bar enekem ay (Baekov, 2020(b)).

Talıkpay emgek kıldıñ balañ için./Taş carıp ketüügö da dayar küçü./Talpıntıp ak beşikke böpölögön./Apamdan ayadımbı cürögümdü?(Primberdiev, 2016).

Annenin çocuğunun hayat yolunda üstlendiği rol de şarkılarda üzerinde önemle durulan konulardan biridir. Bu rollerin başında rehberlik gelmektedir. Anne çocuğuna doğru yolu gösterici, öncülük edici, onu uyarıcı ve eğitici dir:

Talıkpastan cetelep col körsötüp/Bul çaşoodo közümdü açkan ele
(Baekov, 2020 (a)).

Körsötüp tuura coldu tarbiya bergenine. (Dobr, 2017).

Anne, koşulsuz sevgisi ve sarsılmaz bağlılığıyla çocuğuna en büyük destek ve onun için hayat yolunda sarsılmaz bir dayanaktır. O desteği, koruyuculuğu ve manevi heybetiyle bir dağa benzetilir:

Too bolup tirek bolup apañ tursa/Turmuşta andan bölök emne kerek
(Rayimbekova, 2020).

Apakem menin calgız ayarımsıñ/Apakebay bul düynödö/Barktap baalarımsıñ/Apakem menin baktı taalayımsıñ (Nazmi, 2016).

Çaşoodo apakem too boldu./Kalkalap meni camgırdan./Çaşıyımın toolordu körgöndö./Apakem turganday aldımda. (Satılğanova, 2008).

Anne çocuğu için gerçekten endişelenendir. Bu kaygıyla kimi zaman geceleri uyuyamaz, düşüncelere dalar. Çocuğunun yerine de endişe duyarak onu hayatın kaygısıyla yorulmaktan korumaya çalışır:

Apakem ay künüm ayım/Baldarıñ için tartın kança ubayım
(Momunov, 2022).

Tüşkörsöm tüştü oñunan corugan altın apam/Tügöngüs tüşüktördön korugan altın apam. (Dobr, 2017).

Tün uykudan tuyşölüp bakkan enem/Eç bir candı saga teñ tappay kelem (Baekov, 2020 (a)).

Alıs ketsem üyümdön, kabatırlanıp./Künü-tünü uktabay sanaaga batıp. (Nasip, 2015).

Apakem, altınım, kartayba./Kabatır bolup sen kaygırba./Çaşoomo cılıuluk bererim./Bar bolgun sen baktıma. (Abdirazakov, 2018).

Anne sonsuz bir merhamet duymaktadır çocuğuna ve onun en büyük koruyucudur. Bu yönüyle çocukların koruyucusu “Umay ene”nin rolünü üstlenir. Bu merhametin büyüklüğü, sonsuzluğu “okyanus”a benzetilir ve büyük bir saygıyı hak etmektedir. Annelerin saflık ve merhamet dolu kalbi çocukları için üzülür. Anneler çocukları için göz yaşı dökerler ve saçlarına aklar düşer. Onların kutsal “anneliği” evreni korumaktadır:

Meerimiñ okeanday/Çaşoomdun sen tüzösüñ/Negizin apam (Momunov, 2022).

Agargan ar bir çaçıñ, biz üçün akkan çaşıñ,/Aalamdı saktayt tura enelik ıyık atñ... Tügöngüs tüşüktördön korugan altın apam. (Dobr, 2017).

Meerimine taazim kılam apake/Arnap koygon al kuçunun but baarın (Tilenbaev, 2013).

Asırayt «balam» dep,/Meerim tolgon cürök./Aylanıp küyüngön ene gana,/Aruu tolgon cürök. (Mırza, 2017).

Törümdün körkü apakem/Meerimiñ çeksiz keñ eken/Uul-kızdan körüp sıy-urmat (Berdibekov, 2022).

Annenin çocuğu için yaptıkları, çektikleri ve üstlendikleri şarkılarda sık sık minnetle anılır. Minnet, anneye karşı görevlerin başında gelmektedir. Elinden annesi için hiç bir şey gelmeyen çocuk en azından annesinin saf sevgisi, emeği ve fedakârlığı için minnet duymayı bilmelidir. Zira çocuğun yapacağı hiçbir şey annesine olan borcunu ödeyemez:

Apakem ay künüm ayım/Bizdi bagam dep/Tarttıñ kança ubayım/Atıñdan kağılayın (Momunov, 2022).

Apa, dayıma sen menen maktanamın,/Apa, men seni Mekkege alparamın,/Apa, beyiş go sen barda dört tarabım,/Bulagımsıñ. (Tilekeeva, 2019).

Apakem, menin apakem/Aalamda calgız berekem. (Sadıraliev, 2012).

Meni kanday meenet menen östürdüñ,/Balalıktın baktısınan kemitpey. (Kayratova, 2020).

Künü-tünü uktabay sanaaga batıp./Kara çaçıñ agartıp, bizdi çoñoyttuñ,/Rahmatımdı aytsam da, tamanıñdan öpsöm da./Azdık kılát apakem. (Nasip, 2015).

Eneler biyikterdin biyigi eken/Enenin ar bir sözü ıyık eken/Cıluuluk meerim tögüp meni östürgön/Enekem uzak ömür çaşasa eken (Batırov, 2022).

Özüñ bar bak dayım/Özüñdü barktayım/Carıgım sen üçün (Tumonbaev, 2022).

Kimi şarkılarda anneye duyulan minnet dinsel motiflerle sunulmuştur. Çocuk minnetin doğurduğu borçluluk hissiyle anneyi Hacc veya Umre ibadeti için Mekke'ye götürmeyi ister. Bu durum Sovyet Birliği sonrası günden güne İslam'ın yeniden ilgi odağı hâline geldiği Kırgızistan'da sosyal gerçekliğin de bir yansımasıdır:

Erçişe cürsö nebereñ/Umra mekke acılık/Barganga soobu teñ eken
(Berdibekov, 2022).

Apa, dayıma sen menen maktanamın,/Apa, men seni Mekkege
alparamın, (Tilekeeva, 2019).

Anneye duyulan minnet annenin eşsizliğiyle de ilişkilidir. Çünkü hiçbir karşılık beklemeyen, her zaman çocuğunun yanında olan, bıkmadan çocuğuyla ilgilenen, her zaman yardımına koşan, güzel sözlerle teselli veren tek kişi ve tek canlı annedir. Kimse onun gibi merhamet gösteremez:

Caşoomo carık bergen calgızım canım apam./Can tartıp dayım maga
canımda calgız gana,/Carooker apakebay, bul ırım calgız saga./Tamcıday
sütün berip talıkpay bakkan apam,/Alısta cürsö dağı balam dep şaşkan
apam./Bal şirin sözdör menen eritken can düynömdü,/Ar dayım bir özümö
süyüktüü cakkan apam. (Dobr, 2017).

Başkalar meerim tögüp tursa dağı/Baarı bir öz apañday bolboyt
eken/Bulbuldar bak içinde sayrayt eken/Tuuganga taaringanga bolboyt
eken/Başkalar seni sıylap tursa dağı/Baarı bir bir tuuganday bolboyt eken
(Şamşiev, 2020).

Eç bir candı saga teñ tappay kelem/Künü tünü oylonom asıl apam
(Baekov, 2020 (a)).

Dem berem batañ ulam/İyilip taazim kılam/Düynödö teñdeşi
cok/Cansıñ apakem (Momunov, 2022).

Anneye duyulan minnetle ilişkili olarak “süt hakkı” kavramı da şarkılarda sık sık geçmektedir. Kırgız atasözlerinde “Atañdın akısın, eneñdin sütün unutpa/ Babanın hakkını, annenin sütünü unutma”veya “Ene sütün aktoo – unutulmuş karız/Anne sütünü ödemek unutulmaz borçtur” şeklinde de geçen annelik hakkından dolayı ona minnet borcunu, hizmet etmeyi ve saygı göstermeyi temsil eden“Ak Sütün Aktoo” (Anne sütünün hakkını vermek) ve “Süt Akı”(Süt hakkı) deyimleri de şarkılarda yer almaktadır:

Eneke eki düynö sütüñ aktaym/Almaluu özüñ bakkan bağıñdaymın
(Baekov, 2020 (b)).

Kantkende men ak sütün aktaar elem/Bir men üçün küç kubat askam
eleñ (Baekov, 2020 (a)).

Ak sütün aktasam deym/ Altın apakem (Momunov, 2022).

Apakem köp çaşa/ Ak sütüñ aktaym (Tumonbaev, 2022).

Sırdaşım menin özünüüz cırgalım apakem/Ak sütünüzdü aktasam eken (Omor, 2020).

Aktaym dep men ak sütün büt aalamga car salamın. Talıkpas emgenine, ak sütün emgenime,(Dobr, 2017).

Doğrudan “Ak Sütün Aktoo” ve “Süt Akı” deyimlerine yer verilmese de anne sütü çocuğun büyümesinde rol oynayan ve minnet duyulması gereken değerli bir varlık olarak Kırgız şarkılarında karşımıza çıkar:

Tamçıday denedeği sütüñ menen,/Talpıntıp ak beşikke bakkan enem. (Kalkov, 2018).

Ukkanmın maga arnagan sözdörüñdü/Körgönümün meerim tökkön közdörüñdü/Eneke senin appak sütüñ ele/Erkelep erezege cetpedimbi (Batirov, 2022).

Annesini anlatan çocuk için anneye dair en güçlü duygu özlemdir artık. Annenin çocuğuna, çocuğun annesine duyduğu sevgi, annenin çocuğu için fedakârlığı, onun hayatındaki önemli rolü ve anneye karşı minnet aslında derin özlem duygusunun gölgesinde anlatılır. İlhamın kaynağı annenin eksikliği, yoksunluğu ve uzaklığıdır. Bu hakikî yalnızlık demektir. Dile getirilen özlem, çocuğun kendi hayatında annesinin özel konumunun altını çizmesiyle daha da belirgin hâle gelir. Annenin kutsallığı özlem sayesinde anlaşılır. Anne özlemi artık çocuğun her günündedir:

Ay-kündöy tegiz bolgon,/Caşoomo negiz bolgon/Men üçün ayabagan,/Meerimi deñiz bolgon,/Sagındım, apa, sizdi.(Sagınıç, 2021).

Alısta cürsö sagınam,/Körgöndö çerim cazılğan./Alladan kiyin meerimdüü,/Iyık zat barbı apadan? (Sadıraliev, 2012).

Ömürdün şaın candırgan altınım apakem/Ar kaçan sizdi sagınamın men (Omor, 2020).

Kündö sagınam seni apakem/Apakem sensiñ menin baylığım (Tilenov, 2020).

Anne özlemi, annenin yaşlanmasıyla farklı bir tada bürünür. Artık üzüntünün kaynağı anneden uzak kalmak değildir. Zira ayrılıkların bile bir gün son bulabilir. Ama annenin ölüme yaklaşması kaçınılmaz bir olgudur ve gerçek hasret her gün biraz daha yaklaşmaktadır. Çocuk çaresizce annesine yalvarır yaşlanmaması için. Bunun önüne geçilemeyeceğinin elbette farkındadır. Çocuğun gözünde o en güzel annedir ama yaşlılığı çok ani gelmiştir. Hayatın bu kadar hızlı geçişi çocuğu derinden yaralar. Annesinden sütünü helal etmesini ister ve bunun yollarını düşünür. Anne yıllardır çocukları için kendini feda etmiş, böylece yıpranmıştır. Annenin, çocuğun endişelenmemesi ve üzülmemesi için yılladır gösterdiği çabayı şimdi çocuk üstlenmek ister. Onu korumaya çalışır. Beyhude yere annesinin yaşlanmaması için dilekte bulunur:

Enekm oou kartaybaçı suranamın/Ak sütündü bilbeym kantip men aktaymın/Enekebay kartaybaçı suranamın/Ak sütüüdü bilbeym kantip men aktaymın/Baldarım dep bırış tüştü ak cüzünö/Tapkanındı balama dep, kam körböysüñ özüñö (Damirbekov, 2017).

Apakem, altınım, kartayba,/Kabatır bolup sen kaygırba. (Abdırazakov, 2018).

Çaşadı enem karıdı enem/Karıdı enem/Es alıñ cumuş bolso özüm kılam/Közümdün karegindey sizdi saktaym (Baekov, 2020 (b)).

Düynödö suluu sen go apakem/Çaçtarıñ bolso ak tartat nege/Baykabaptırımın karıganıñdı/Nege apakem nege apakem (Tilenov, 2020).

Cıldan cılga ulgayamın/Apamdı oylop muñayamın/Cürök sızdayt körgönümdö/Apamdın kartayganın (Şer, 2020).

Altın apam asıl apam kartayba suranam/Külküñüzdön kün cılmayat erkelep kubanam/Altın apam canım apam ooruba eç kaçan/Cüzüñüzdön düynö carık bul ömür caynagan (Omor, 2020).

Cıldar uçat kılçaybastan culunup/Kılıç mezgil oz kılınan surulup/Kapalantat baratkanı kolundun/Aylasızdan karılıka sunulup/Enekebay aylasızdan karılıka sunulup (Tilenbaev, 2013).

Kimi çocuklar ise annenin değerini yıllarca bilememiştir. Dizeler mahcubiyet, özür ve pişmanlık doludur. Kendi için çalışan çocuk annesini unutmıştır, incitmiştir. Herşeye sahip olsa da annesini yalnız bırakmıştır. Hatalar çoktur. Fakat nihayet çocuk yanlışlarını, annesinin değerini anlar ve akıllanır. Artık özür dilemekte, sütünü helal etmesi için çabalamaktadır:

Den sooluk kadırın oorukçan can bilet./Oorunun kadırın booruker can bilet./A birok atanın kadırın kim bilet? (Amanova, 2016).

Meerimdüüm, berekem apakem,/Katalık ketirsem keçirgen. (Abdırazakov, 2018).

Baylıktı üyüp saldım özüm üçün./Meerimsiz uşunçalık taş boormunbu,/Oo dostor, emne kıldım apam üçün?!.. Beş kolum teñ cumşadım dünüyögö,/Kızıgıp kaydağı bir köz körgöngö./Kolumda baarı tügöl tursa dağı,/Apake iraa körböy bir özüñö Esine keldi mına bugün uuluñ./Eneke özüñüzgö men kayrıldım./Enege cetpey cürgön kaçan can bar,/Enesi bar adamdın baktısı bar. (Primberdiev, 2016).

Özüñdü dalay keyittim/Akılga emi keziktim... Keçirgin apa keçirgin/Ak sütüñdü aktaar bekenmin/Keçirgin apa keçirgin/Ak batañdı alıp/cetildim/Balam dep sokkon cürögüñ/Üzülböy ar kün müdürü/Keçirgin (Berdibekov, 2022).

Kırgız şarkılarında anne ile cennet sık sık bir arada yer almaktadır. Cennet kokusu anne kokusuna benzetilmektedir. Annenin izinde Cennet nurunun damlamaya devam etmesi istenmektedir:

Beyiş cıtu, balkim ene cıtınday,/Cıttap alsam cırgay tüşöm uşunday./Bolgon için enelerdin meerimi,/Bütün boydon turat düynö buzulbay. (Kayratova, 2020).

Eneler şam cıraqtı cana bersin/İz ene beyiş nuru tama bersin/Enekem erkeletip meni östürgön (Batırov, 2022).

Anne ve Cennetin bir arada yer aldığı en dikkat çekici noktalardan biri de “Cennet annelerin ayakları altındadır” Hadi-i şerif’ine atıfta bulunulan dizelerdir. Söz konusu ifade İslamî bağlamın dışında atasözü gibi kullanıldığı gibi Hz. Muhammed’den bahsedilmek suretiyle söz konusu Hadis-i Şerif’ten alındığı da görülmektedir. Bu da Kırgızistan’ın günlük hayatında İslam’ın temel kaynaklarına artan ilgiyi de göstermektedir:

Unutpaylı beyiş törü enenin tamanında. (Dobr, 2017).

Tamanıñdın astında beyişim bar apake/Paygambarım taktap kelgen asıl ene (Damirbekov, 2017).

Enenin cürögündö meerim kölü,/Enenin tamanında beyiş törü. (Primberdiev, 2016).

Tamanı astı beyiş/Aruuzat sensiñ enekem (Berdibekov, 2022).

Kırgız şarkılarında annenin acılardan, hastalıktan uzak, sağlıklı, uzun ve mutlu bir ömür yaşaması için dilekler söylenmekte ve dua edilmektedir. Annenin uzun bir hayat yaşayıp torunlarına da rehberlik etmesi temennilerine yer verilmektedir. Anne hasta ise sağlığı için, eğer ölmüşse Ahiret’te Cennet’e girmesi için Tanrı’ya dua edilmektedir. Çocuğunu sevgiyle büyüten annenin ardından biraz daha uzun yaşamadığı için duyulan üzüntü dile getirilmektedir:

Oorubay uzak çaşa/İlayım/Apakem ay künüm ayım/Baldarıñ için tartın kança ubayım/Törümdö bolup dayım/Oorubay uzak çaşa (Momunov, 2022).

Ak niet ak emgegiñ/Den sooluguñdu bersin/Oorubañız eç kaçan/Caratkandan tilegim/Menin tilegim (Aytiev, 2020).

Sizden alıp tarbiya, tunuk dilibiz./Baldarıñdı çoñoytuñ, urmat-sıyın kör,/Nebere da cetelep, alar saga erkelep,/Uzak ömür sürüñüz... Oorubaçı apakem,/Uzun ömür kaalaymın./Altın apakem (Nasip, 2015).

Cılmayıp eriniñ/Apakem tübölük bolup baktılıu/Bolbosun takır kaygıruu (Cumabekov, 2022).

Sagındım seni apakem/Köz çaştı aarçıym karekten/Cürsö dep dayım deni sak/Kudaydan tileym berekem/Keçirgin apa tentegin/Erkelep saga kelemen (Berdibekov, 2022).

Tileymin Caratkandan calınp men künügö./Berse dep apakeme akırettik beyişinen. (Dobr, 2017).

Sonuç

Kırgız kültüründe annenin kutsal bir yeri vardır. Bu durum Kırgızların mitolojilerinde, atasözlerinde, deyimlerinde ve destanlarında da kendini göstermektedir. Kırgızların anaerkil dönemden kalan inançlarına dair birçok unsurun günümüze kadar ulaştığı ve tutkuyla yaşatıldığı gözlemlenmektedir. Umay Ene ve Bugu Ene kültürleri bunlardan yalnızca birkaç tanesidir.

Şarkılar bir toplumun ihtiyaç duyduğu duygusal mesajları içeren sanat ürünleridir. Toplumun talebi ve gündemi şarkıların içeriğini belirler. Kırgızların şarkıları incelenerek günlük hayatlarında neye önem verdikleri, neleri öncelikledikleri ve neleri nasıl hissettikleri anlaşılabilir. Yapılan incelemeler Kırgız şarkılarında anne konusuna yer veren eserlerin dikkate değer bir miktarda olduğunu göstermektedir. Bunun nedeni annenin Kırgız folklorunda ve popüler kültüründe büyük bir rol oynamasıdır. Kadının ve dolayısıyla annenin Kırgız folklorunda ve Sovyetler dönemi ve sonrasındaki toplumda yer edinen konumu bu durumun sebeplerindedir.

Anne hakkındaki Kırgız şarkılarının tematik açıdan bir hayli zengin olduğu görülmektedir. Anne sevgisi, anne ve çocuğu arasındaki sırdışlık ve dostluk şarkılarda en çok rastlanan konulardır. Bunun yanında annenin fedakârlığı, çocuğuna sunduğu güzellikler, nimetler; çocuğunu dokuz ay karnında taşımaya ve ona hayatı hediye edişi; onu tüm zorluklara rağmen büyütmesi, ona hayat yolunda rehberlik etmesi ve dayanak olması; ona kol kanat gemesi ve merhamet göstermesi; çocuğun annesine duyduğu minnet; uzakta yaşayan veya ölmüş anneye olan özlem; annenin yaşlanması ve anneyi kaybetme endişesi; annenin değerinin anlaşılmasıyla doğan mahcubiyet, özür ve pişmanlık; anne için iyi dilekler ve dua temaları da şarkılarda karşımıza çıkmaktadır.

Şarkıların toplumun hassasiyetlerini yansıtmışından yola çıkarak Kırgızlar için annenin ayrıcalıklı bir yeri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Her şarkı anne için yapılan bir dua, bir ayın gibidir. Kırgızlar şarkılarında anneye olan hislerini haykırmaktan mutluluk duyarlar. Onlar için sanatlarını annelerine ithaf etmeleri bir borç gibidir. Anneye olan duygular şarkılarda en saf haliyle yer alır, mesaj çok açık bir şekilde verilir. Anne, bireyin buhranının veya sevincinin anlatıldığı bir şarkının ikinci derecen bir nesnesi değildir. Anne, bireyin dünya telaşının, varoluş acılarının ve hayat boyu yaptığı hataların anlatıldığı şarkıların içinde yardımcı bir unsur olarak yer almaz. Anne temalı bu şarkıların genelinin esas içeriği yalnızca annedir.

Kaynakça

ABDIRAZAKOV, İlyaz (2018). Bar Bol, Apake, <https://www.youtube.com/watch?v=sJiZaqaNHNg> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).

- AKSOY, Hüseyin (2019). Kırgız Destanlarında Kadın Tipler, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi.
- AMANOVA, Roza (2016). Ata-Ene Kadının Kim Bilet, <https://www.youtube.com/watch?v=4nZcjj7utCg> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- ATABEKOV, Mirbek (2017). Enekem, <https://www.youtube.com/watch?v=amAbwaSVkUw> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- AYTİEV, Kanatbek (2020). Apama Omur Bersin, <https://www.youtube.com/watch?v=YfCciZtPvs8> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- BAEKOV, Mirlan (2020a). Canım Apam, https://www.youtube.com/watch?v=VgZy_quQ4IM (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- BAEKOV, Mirlan (2020b). Enem, Enem, <https://www.youtube.com/watch?v=Hs0eOxXyzZs> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- BATIROV, Suyun (2022). Enekem, <https://www.youtube.com/watch?v=gUK0skrekKA> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- BERDİBEKOV, Sancar (2022). Keçirgin Apa, <https://www.youtube.com/watch?v=zOLQBTL5Tgw> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- CUMABEKOV, Ramis (2022). Apakem, <https://www.youtube.com/watch?v=5Gbi4G84VPo> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- ÇAVDAR, Sevda (2016). “Klasik Türk Şiirinde Anne İmacının Ele Alınış Şekilleri”, Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1(2), 103-118.
- DAMİRBEKOV, Temir (2017). Enekebay, <https://www.youtube.com/watch?v=BkxMbT1jE5o> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- DIYKANBAYEVA, Mayramgül (2009). Kırgız Atalar Kültü Ve Kırgız Atalar Kültürünün Yaşayan Kültüre Etkileri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- DOBR (2017). Altın Apam, <https://www.youtube.com/watch?v=ZINL19Iuzxo> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- Elektronik Kaynaklar
- İNAN, Abdülkadir (1992). Manas Destanı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- KAHRAMAN, Rabia (2017). Kırgız Türkçesinde Kadın Konulu Atasözleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi.
- KALIKOV, Gülcigit (2018). Ene Cönündö Ballada, https://www.youtube.com/watch?v=huDI9QDAo_o (Erişim Tarihi: 05.08.2022).

- KARİMOVA, Samara (2015). Men Düynönü Apam Menen Taanıgam
<https://www.youtube.com/watch?v=J9WfibIczCA> (Erişim Tarihi:
05.08.2022).
- KAŞGARLI MAHMUD (1985). Dîvânü Lügâti't-Türk, Cilt I. (çev. Besim
Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu
- KAYRATOVA, Anjelika (2020). Apakem,
<https://www.youtube.com/watch?v=OmHbvwad0sk> (Erişim Tarihi:
05.08.2022).
- MIRZA, Zamir (2017). Allo, Apa,
<https://www.youtube.com/watch?v=b7hTyQLFrC8> (Erişim Tarihi:
05.08.2022).
- MOMUNOV, Bayış (2022). Beyişim apam,
<https://www.youtube.com/watch?v=Z7nBr29smzk> (Erişim Tarihi:
05.08.2022).
- NARINBAYEVA, Nurzhan Osmanovna (2016). “Totemy-Praroditel'nitsy V
Kyrgyzskom Fol'klore,. Nauka İ Obrazovaniye Segodnya, (7 (8)),
19-23./ Нарынбаева, Н. О. (2016). Тотемы-Прародительницы В
Кыргызском Фольклоре. Наука И Образование Сегодня, (7 (8)),
19-23.
- NASİP, Nurlan(2015). Apakemdin Maanayı,
https://www.youtube.com/watch?v=AzwgIc2__Ho (Erişim Tarihi:
05.08.2022).
- NAZMİ (2016). Apakebay,
https://www.youtube.com/watch?v=T_JYxgod7No (Erişim Tarihi:
05.08.2022).
- NURMATOV, Mirlanbek (2008).Kırgız Türkçesindeki Deyimler (Aktarma-
İnceleme), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi
Üniversitesi.
- OMOR, Sabina (2020). Altın Apam,
<https://www.youtube.com/watch?v=XT2hCqhK1yM> (Erişim Tarihi:
05.08.2022).
- PAKER, K. Oya (2008). “Popüler Müzik, Günlük İdeoloji Ve Benlik İnşası:
Sezen Aksu Şarkıları Üzerinden Bir İnceleme”, İstanbul Üniversitesi
İletişim Fakültesi Dergisi, (34), 87-106.
- PRİMBERDİEV, Kayrat (2016). Apam Üçün,
<https://www.youtube.com/watch?v=SSQTq7JphJI> (Erişim Tarihi:
05.08.2022).
- RAYIMBEKOVA, Dilbar (2020). Apake İrlarını Ukkum Kelet,
<https://www.youtube.com/watch?v=2uvE-XU-pCk> (Erişim Tarihi:
05.08.2022).
- SADIRALİEV, Sultan (2012). Apakem,
https://www.youtube.com/watch?v=U_D89ufW3ZU (Erişim Tarihi:
05.08.2022).
- SAGINIÇ (2021). Sagındım, Apa, Sizdi,
<https://www.youtube.com/watch?v=40531-HaJIY> (Erişim Tarihi:
05.08.2022).

- SATILGANOVA, Gülnur (2008). Apakem, <https://www.youtube.com/watch?v=y8q-qtEHEVA> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- ŞAMŞİEV, Azamat (2020). Apaga Taaringanga Bolboyt Eken, <https://www.youtube.com/watch?v=PMUnJq7RRKw> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- ŞER, Aydın (2020). Apakebay, <https://www.youtube.com/watch?v=Bh5AufmdGf4> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- TİLEKEEVA, Dinara (2019). Apam Menen Atama, <https://www.youtube.com/watch?v=PyCpldUj2OU> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- TİLEKEEVA, Dinara (2020). Apama, <https://www.youtube.com/watch?v=jt33em8cxuM> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- TİLENBAEV, Elzar (2013). Asıl Cansız Apakem, <https://qmuz.kz/yrlar2019/9782-jelzar-tilenbaev-asyil-zhansyn-apakem.html> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- TİLENOV, Toygonbay(2020). Apakem, <https://www.youtube.com/watch?v=q4E1MBrTAA4> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- TOSUN, Hülya Yayla (2009). Cumhuriyet Dönemi Şiirinde Anne,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi.
- TUMONBAEV, Ernis (2022). Apakem, <https://www.youtube.com/watch?v=mET5n63N3hc> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- VURAL, Feyzan Göher (2011). “Türk Kültürünün Aynası: Türküler”, Fine Arts, 6(3), 397-411.
- YILDIZ Kübra Altın (2018). Türk Kültüründe Atalar Kültü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

ÇANAKKALE CEPHESİNİN AÇILMASI SÜRECİNDE İNGİLİZ-RUS İLİŞKİLERİNİN İNCELENMESİ¹

Özet

I.Dünya Savaşı cephelerinden biri olan Çanakkale Cephesi Rusya ve İngiltere'nin bir yüzyıldan uzun bir süredir Osmanlı topraklarında hâkimiyet kurmak istedikleri noktalardan biridir. Türk boğazları bölgesi konusunda 1908 tarihinde yapılan Reval Görüşmeleri sonrasında iki ülke arasında bir karara varıldı. Verilen bu karar neticesinde boğazlar I. Petro'dan beri bölgede hâkimiyet hayalleri kuran Rusya'ya verilecekti. Fakat savaşın başlaması iki ülke arasındaki bu hassas ve yeni ittifakta sorunların da başlamasına neden oldu. Savaşın başlamasından, 18 Mart 1915 tarihine kadar atılan her adım kurulmuş olan müttefikliğin sorgulandığı ve ülke çıkarlarının ön planda tutularak hareket edildiği bir dönem oldu.

Bu çalışmada detaylı olarak incelenen Çanakkale Cephesinin askeri kanadının aksine, cephe hattının açılması öncesinde İngiltere ve Rusya'da yaşanan siyasi çıkar çatışmalarına ait hava incelenmiştir. Bu doğrultuda I. Dünya Savaşı öncesinden başlayarak İngiliz Savaş Konseyi ve Rus

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CILT 5 / SAYI 4 / EKİM
2022

Sorumlu Yazar Corresponding Author

Aslı Sevda YÜRÜK
Kırıkkale Üniversitesi,
Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Tarih Bölümü
Yüksek Lisans
Öğrencisi,
anira_asy@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2397-6503>

Gönderim Tarihi
Received
23.09.2022

Kabul Tarihi
Accepted
01.11.2022

Atıf
YÜRÜK, Aslı Sevda
(2022). "Çanakkale
Cephesinin Açılması
Sürecinde İngiliz-Rus
İlişkilerinin
İncelenmesi",
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (5/4), 59-80.

¹ Bu makale Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, tarih bölümü yüksek lisans programında Dr. Öğretim Üyesi Erdal Çetintaş danışmanlığında hazırlanan "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yüzyılında Boğazlar Üzerinde Rus-İngiliz Nüfuz Mücadelesi" adlı tezden üretilmiştir.

Meclisi konuşmalarında cephenin açılması konusunda yaşanan karşılıklı güven sorunlarına ve bu sorunlar karşısında iki ülkenin sergilediği tavırlara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Rus- İngiliz İttifakı, Türk Boğazları, İngiliz Savaş Konseyi, Çanakkale cephesi.

EXAMINATION OF BRITISH-RUSSIAN RELATIONS DURING THE OPENING OF THE DARDANELLES FRONT

Abstract

Dardanelles Front, one of the fronts of the First World War, is one of the points where Russia and England wanted to dominate the Ottoman lands for more than a century. After the Reval Talks held in 1908 on the Turkish Straits region, a decision was reached between the two countries. As a result of this decision, the straits would be given to Russia, which had dreamed of domination in the region since Petro I. But the beginning of the war caused problems in this sensitive and new alliance between the two countries. From the start of the war until March 18, 1915, every step taken was a period in which the established alliance was questioned and the country's interests were prioritized.

Contrary to the military wing of the Dardanelles Front, which was examined in detail in this study, the atmosphere of the political conflicts of interest in England and Russia before the opening of the front line was examined. In this direction, the problems of mutual trust in the opening of the front and the attitudes of the two countries in the face of these problems were included in the speeches of the British War Council and the Russian Assembly, starting before the First World War.

Key Words: First World War, Russian-British Alliance, Turkish Straits, British War Council, Dardanelles front

Giriş

1453 yılında Osmanlının İstanbul'u fethi ile başlayan dönem sonrasında Çanakkale ve İstanbul boğazları bölgesi Türk boğazları adı ile anılmaya başlandı. Bölgede tek devletin hâkimiyetinin olduğu bir süreç yaşansa da bölge sağladığı güç ve kazanımlar nedeniyle birçok ülkenin de siyasetinde yer aldı. Türk boğazlarının bu denli öneme sahip olmasının en önemli sebebi ise coğrafi konum kaynaklı siyasi menfaatlerdi. (Sedat, 2007: 1) Özellikle dönemin diğer iki büyük imparatorluğu olan İngiltere ve Rusya için bu menfaatler doğrudan Osmanlı coğrafyasını içerisine alıyordu.

Rusya için bu menfaatler; Çar I. Petro'nun vasiyeti kabul edilen ve bir imparatorluk oluşturabilmek için gerekli olan güneye (Karadeniz'e) inme siyaseti şeklinde başlamıştır. Daha sonrasında ise Boğazların yanı sıra Osmanlı toprakları ve Bizans mirasının halefi olduğu düşüncesiyle II. Katherina'nın başlattığı Grek Projesi ile Rus siyaseti Balkanlarında dâhil edildiği Türk boğazlarına hâkim olma amacı yönünde şekillendi. Rusya oluşturduğu bu politikada üç temel unsuru gözeterek hareket ediyordu. Bunlar: askeri, ekonomik ve dini unsurlardı. Gelişen Rusya topraklarının askeri anlamda en zayıf noktası olan Karadeniz bölgesinin olası saldırıları bu bölgeden alacağı ve alınan önlemlerin Türk boğazlarından gelebilecek deniz yönlü saldırılara karşı zayıf kalacağı gerçeği Türk boğazlarını yani Rusya'nın güvenliğini bir başka devletin insafına bırakılmayacak kadar önemli hale getiriyordu. İkinci olarak, Rusya'nın ticaret yaparak ekonomisini güçlendirdiği bu dönemde dünyaya açılan kapıları konumundaki Türk boğazları yine her an çatışma yaşayabilecekleri bir devletin elindeydi ve bu durum ekonomik büyümelerini olumsuz etkiliyordu. Üçüncü olarak ise Ortodoksluğun başkenti İstanbul Müslüman bir gücün elindeydi ve Bizans'ın mirasçısı Rusya onu tekrar alarak Rus imparatorluğunu taçlandırmalıydı.

İngiltere için ise bu menfaatler; ticaret faaliyetlerini ülke içerisinde ihtiyaç duyulan ürünlerin temini ötesinde, tüm dünya ticaretine sahip olmak şeklinde ortaya çıkıyordu. Bu yönden bakıldığında yaşanan yüzyılda İngiltere'yi diğer devletlerden ayıran en önemli özelliği de sahip olduğu ekonomik güçtür. Bu güç üç temel unsuru içeriyordu: sömürgeler, deniz gücü ve sanayiye taşıyabilecek teknolojik üstünlük. (Erbaş, 2019: 113) İngiliz politikası; ekonomik hedeflerini denizcilik konusundaki ustalıklarını kullanarak, hâkimiyet alanları sağlamak şeklinde oluşturmuştu. İngiltere için Türk boğazları Rusya siyasetinde olduğu gibi ayrı bir öneme sahipti. En kıymetli sömürge bölgesi olan Hindistan'ın korunması için en kullanışlı ve güvenli yer olan Boğazlar bölgesi konusunda farklı amaçlar güttükleri Rusya ile karşı karşıya gelmekte de geç kalınmamıştı. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Rusya'nın bölgede kazanımlar sağlaması İngiltere'yi Türk boğazları siyasetinde daha aktif yer almaya itti. Daha sonraki

dönmede ise İngiltere'nin 1783 yılında imzalanmış olan Versailles Antlaşması ile Kuzey Amerika'daki sömürgelerini kaybetmesi ülke siyasetini, Hindistan ve dolayısıyla Osmanlı toprakları konusunda daha dikkatli olmayı ve yeni politikalar oluşturmaya yöneltti.

Özellikle İngiliz Başbakanı William Pitt'in döneminde değişen İngiliz politikasıyla Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı koruma kararı almasındaki temel sebep, Rusya'nın İstanbul'a hâkim olarak İngiliz ticaretini sekteye uğratabilecek konuma gelmesini engellemektir. (Koruma politikası 1791'den 1878'e kadar sürdü.) W. Pitt'e göre: 'Rusya'nın Türkiye aleyhine büyümesi, İngiltere'nin ticari ve siyasi menfaatlerine aykırı idi.' (Kurat, 1952: 13) İngiltere'nin oluşturduğu bu yeni siyasi hamlede esas stratejileri Hindistan savunması hattını Asya'da Türk boğazları yani Osmanlı'nın kuzey sınırlarından itibaren başlatmak ve korumaktır. (Yurdusev, 1999: 563)

1. Türk Boğazlarında Süren İngiliz- Rus Çatışmaları

İngiltere ve Rusya'yı karşı karşıya getiren Türk boğazları 1809 yılı itibarıyla sözleşmeli kapalılık dönemine girerek artık Osmanlı dışında bir devletinde yapılacak anlaşmalar ile bölge siyasetini kendi devlet politikası yönünde şekillendireceği bir aşamaya geçti. Bu durum İngiltere'yi mutlu ederken Rusya'yı bütünüyle tedirginliğe sürükledi. Yapılacak antlaşmalar etkili olsa da hâkimiyet ve son söz hala Osmanlı imparatorluğundaydı ve 1840 yılına kadar iki devlette konulacak antlaşma maddeleri ile boğazların kapalılığı ve ticari kazanımlar konusunda birbirlerine üstün gelecek şekilde hareket ediyorlardı. Rusya bu süreçte birçok kez Osmanlı ile savaş içerisinde oldukları dönemler dahi boğaz hâkimiyeti konusunda İngilizleri aşarak başarılı olamadı.

1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi ile boğazlarda çok taraflı dönem diğer bir adıyla sınırları belirli açıklık dönemi başladı. Türk boğazlarının kullanımını konusunun uluslararası bir antlaşma ile belirlenmesi İngiltere'nin Rusya'ya karşı boğazlar politikasında sağladığı başarının en net kanıtı niteliğindedir. Rusya bu engele karşı durmak istese de 1856 Paris Antlaşması sonrasında Türk boğazlarına hâkim olma stratejisini savaş kazanımı yerine siyasi kazanımlar şeklinde yeniden düzenledi.

Bu yeni politika doğrultusunda hareket eden Rusya kendisine ağır gelen antlaşma maddelerini 1871 yılında imzalanan yeni Boğazlar Sözleşmesi sonrasında değiştirebildi. Bu dönemde Karadeniz'den uzaklaştırılmak istenen Rusya'nın Hindistan yakınlarına yerleşmesi durumu İngiltere için daha büyük tehlike arz ettiği için boğazlar ikinci plana atılmış konumdadır. Ayrıca İngiltere 1869'da Süveyş kanalının açılması sonrası zaten Osmanlı topraklarına olan ilgisini kaybetmiş durumdaydı. Rusya'nın Balkanlar ve Kafkaslar üzerindeki kazanımları sonrasında ise Hindistan yolunun tehlikeye girmesine mâni olmak için ihtiyaç duyduğu üsse 1878'de Osmanlı ile İngiltere arasında yapılan antlaşma sonrasında Kıbrıs'ı alarak sahip olmuştu.

Fakat 1900'lü yıllara gelindiğinde İngiltere için Osmanlı siyaseti tamamen değişmiş, İngiltere ve Rusya arasındaki hâkimiyet mücadelesi ise düşmanlıktan çıkar ortaklığına doğru evrilmişti. Özellikle 1905 Rus- Japon savaşını Rusya'nın kaybetmesi İngiltere'nin Rusya konusunda yeni bir politika oluşturmasına sebep oldu. Savaş sonrası zayıf duruma düşen Rusya İngiltere için tehlike arz etmiyordu.

Osmanlı ise iki gücün çatışması sonucunda boğazlar konusunda her zaman kazanım elde edebildiği denge politikasını sürdürmek istese de karşılaştığı bu yeni siyasi tavır karşısında yeni müttefik arayışında güçlenen Almanya ile yakınlaşmaya başladı. İngiliz Donanma İstihbarat Birimi 1900 yılından itibaren yaşanacak bir savaşta muhtemel düşmanının Almanya olacağını bildirmesi (Erbaş, 1999: 114) ve Osmanlı'nın Almanya'ya yönelişi tehlikeli bir durumla karşı karşıya kalınacağı yönünde bir işaretti. Alman tehlikesini de göz önüne alarak İngiltere ve Rusya'nın 1907'de ittifak antlaşması imzalaması sonrasında 9 Haziran 1908 tarihinde yaşanan Reval Görüşmeleri ile İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus İmparatoru II. Nikola Asya toprakları üzerinde anlaşmaya varması durumu Türk boğazlarının kaderi için de etkili olmuştu. Çünkü artık iki düşman değil iki müttefik olarak hareket eden İngiltere boğazlar konusunda Rusya'nın önünde bir engel değildi.

2. Dünya Savaşına Doğru

Osmanlı'nın 1911-1913 yıllarında İtalya ve Balkan savaşlarında aldığı yenilgiler sonrasında ordusunu ve donanmasının yeniden güçlendirmek amacıyla İngiltere ile iş birliği yapması İngiltere'nin hala Osmanlı üzerinde aktif olduğunun bir göstergesidir. Fakat bu durum Osmanlı için Almanya ile yakınlaşmasına engel teşkil etmedi. Özellikle Osmanlı bahriyesinin ekonomik sıkıntılar içerisinde olması İngilizlerin bahriyedeki yardımlarını sıkıntıya sokuyordu. Ekonomik yetersizlikler nedeniyle istenilen dretnotların İngiltere'den satın alınması konusunda yaşanan sıkıntılar Osmanlı idarecilerini Almanya'ya ile maddi ittifakın yanında askeri ittifak yapılması yönünde de teşvik etti. Bu durum İngiltere için sıkıntı vericiydi çünkü yeni alınacak gemilerin kullanımının Osmanlı bahriyesince bilinmemesi nedeniyle Alman subaylardan yardım isteneceği ve bahriyede Alman nüfuzu oluşacağı, kendilerinin ise bahriyedeki gücünün zayıflatılacağı düşünülüyordu. İngiliz- Rus ittifakında ilk çatlıkta tam bu noktada yine Türk boğazları merkezli bir konuda ortaya çıktı. Silahlanma yarışında geride kaldığını düşünen Rusya ittifak yaptığı yeni ortağı İngiltere'yi sıkıştırarak Osmanlı donanmasının gelişmesinin boğazlarda kendileri için sıkıntılara sebep olacağını bu nedenle İngiltere'nin yardımlarının hoş karşılanmadığını bildiriyordu. Rusya'nın donanma yardımlarına bu denli tepkili olmasının nedeni; 1907 yılında kabul edilen ve 1911 de yenilenen Rus donanma politikasında önceliğin Baltık donanmasına verilmesi ve Karadeniz filosunun ikinci planda kalması sonucunda boğazlarda kayıplar yaşanacağına dair endişelerdi. (Güvenç, 2009: 52)

Rusya devlet politikası doğrultusunda 1917 yılında Türk boğazları için harekete geçilebilmeyi amaçlıyordu ve bu zamana kadar boğazların korunmasını İngiltere ile yapmış oldukları ittifakın ana amacı olarak görüyordu. İngiltere ise politik avantajını kaybetmemek adına Rusya'nın itirazları karşısında Osmanlı donanmasının başarı sağlamak ve boğazlar konusunda etkin olmaktan çok uzak olduğunu beyan etmenin yanı sıra sürdürdüğü bu politikayı: 'Türkiye yardım etsek de etmesek de bir donanmaya sahip olmayı istiyor... İngiltere'nin yardım eden devlet olması avantajlı [olacaktır] ve Türk filosu, Türk ordusu

gibi Almanlaştırılmamalıdır.’ (Kocatürk, 2008: 82) şeklinde açıklıyordu.

1911 yılında Bahriye Nazırlığına getirilen Winston Churchill ile İngiltere’nin Almanya karşısında denizlerdeki hâkimiyetini kaybetmemek adına başlattığı rekabet daha da artıyordu. Winston Churchill bahriyedeki Türk boğazları ve Akdeniz konusunda siyasetlerini şöyle özetlemiştir; ‘İngiliz deniz gücünün Akdeniz’den çekilmesi İngiltere’nin belli başlı Akdeniz güçleriyle ilişkilerini birkaç önemli bakımdan etkileyecektir... bu tür bir çekilme İstanbul’daki diplomatik dengeleri Almanya lehine etkileyecek ve Osmanlı devletinin ittifakın safına katmaya ikna edilmesini kolaylaştıracaktır. Bu hareket tarzı Osmanlılara Rusya’ya direnebilmek için gerekli en etkin desteği sağlayacağı gibi, Mısır’ı geri alma umutlarını da arttıracaktır.’ (Güvenç, 2009: 104)

Rusya yakın zamanda yaşanan Trablusgarp ve Balkan savaşları nedeniyle boğazlardan asla vazgeçemeyeceğini bir kez daha görmüş, eski düşmanı İngiltere ile ittifak yapsa dahi Türk boğazlarına hâkim olmak konusunda ittifaka güvenmeyerek yeni yöntemler geliştirmeye devam ediyordu. Özellikle 1907-1912 yılları arasında Rusya sürekli bir şekilde revize ettiği boğazlara ani baskın fikrini, kaybettiği donanmasını yenilemekle meşgul olduğu için askıya almış ve İngiltere ile ittifak halinde olsa da 1913 yılında dahi boğazlardan arsa satın alma fikri ortaya atılmış -bu arsanın Rus kuvvetleri için bir boğazlara giriş noktası olması amaçlanmış aynı zamanda boğazlarda askeri yönden müttefiklerine karşı bile avantajlı konumda olmak planlanmıştı-fakat arsa satışının olmaması nedeniyle bu fikir beklemeye alınmıştı. (Kurat, 2011: 182) Sürekli değişen Rus siyasetinde sabit kalan tek nokta boğazların hâkimiyeti fikriydi.

1913 yılında Alman General Liman Von Sanders’in İstanbul I. Kolordu komutanlığına atanması İngiltere ve Rusya’da tepkilere sebep oldu. Çünkü İstanbul bölgesinin korunmasına atanan Sanders ile boğazların Almanlara verildiği görüşü ortaya çıktı. Özellikle Rusya tarafından büyük tepkiler alan bu atama karşısında Osmanlı limanlarına işgal planlarının yapılmasına varan fikirler ortaya atıldı ise de müttefiki İngiltere’nin Alman hükümeti ile doğrudan karşı karşıya gelmemek adına nota verilmesi önerisi sonrası İngiliz- Rus

ittifakında ikinci çatlak meydana geldi. Osmanlı'nın bu notayı kabul etmese de Liman Von Sanders'in Harp Okulu Umumi Müfettişi olarak atanması sonucu ülkeler arasında uzlaşma sağlanmış oldu. Böylece bir kriz daha büyümeden önlense de İngiltere Rusya arasında politik olarak sergilenen tavırların farklılığını da gözler önüne sermiş oldu.

Bu durum karşısında 8 Şubat 1914 de Rusya'da yapılan toplantıda çıkabilecek bir Avrupa savaşında artık İstanbul kıyılarına, siyasi hamlelerle sahip olmak yerine bölgeye askeri kuvvet gönderilmesi gerekliliği fikri tekrar gündeme geldi. Sazanov: "Boğazların Osmanlı Devleti'nin denetiminden çıkması durumunda, Rusya bu bölgenin herhangi bir gücün eline geçmesini engellemek zorundadır. Bu nedenle Boğazları işgal etmekten başka bir çıkar yol bulamıyorum." diyerek Rusya'nın boğazlar konusunda ittifakı İngiltere'nin sergilediği tavır haricinde yeniden harekete geçmesi gerekliliği ortaya konuyordu. (Aslanova: 2011:150) Bu toplantıda ayrıca yapılabilecek İstanbul'a yönelik amfibi operasyonunun başarısız olacağı bu nedenle Karadeniz limanlarına çıkarma yapılması yönünde yeni planlar ortaya konuldu. Fakat bu ikinci planda deniz gücü ve lojistik olanaklar göz önüne alındığında başarısızlıkla sonuçlanabileceğinden Rusya tekrar siyasi kazanımlara yönelerek İngiltere dışındaki diğer devletlerle de görüşme yoluna gitti. Böylece boğazlar hâkimiyetini bir devletin verdiği sözle değil uluslararası bir kararla sağlamayı amaçlıyordu.

3. Birinci Dünya Savaşı ve Belirlenen Stratejiler

28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Veliahdı Arşidük Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da uğradığı suikast ile öldürülmesinin ardından Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında başlayan gerginlik, 1 Ağustos'ta bir Avrupa savaşına ve sonrasında da yaşanacak olan ilk dünya savaşına dönüştü. Uzun zamandır yaşanacak büyük bir savaşın yaklaştığının farkında olan İngiltere ve Rusya ittifak sağlayarak hazırlıklara başlamışsa da Osmanlı müttefik arayışında bu iki ülke yönünden başarısızlığa uğrayarak Almanya'ya yönelmişti. 2 Ağustos 1914 tarihinde imzalanan bu ittifak ile savaş yönü beklenildiği gibi Osmanlı toprakları ve Türk boğazlarına

çevrildi. Zaten Alman Sefir Von Wangenheim'in 1 Ağustos günü Berlin'e gönderdiği telgrafta: 'Güvenilir Avusturya haberlerine göre İstanbul boğazına Rusya'nın bir deniz saldırısı planlanmıştır. Türk donanmasının Karadeniz filosunu koruyabilecek, Romanya'yla olan telgraf hattını emniyete alacak ve Bulgaristan sahiline bir Rus çıkarmasının engellenmesi için gemi gönderilmeli. (Wolf, 2014: 70) şeklindeki bilgilendirmesi Osmanlı ile paylaşılırken İngiltere'nin Sultan Osman ve Reşadiye gemilerine el koyduğu haberinin alınması Osmanlı'nın savaşta belirsiz yerini netleştirdi. İngiltere ise 4 Ağustos 1914 günü Almanya'ya savaş ilanında bulunarak savaşta yerini aldı.

Bu sırada Rusya'nın İstanbul elçisi Girs Dışişleri Bakanı Sazanov'a yolladığı gizli telgrafta: 'Sadrazam dün bakanlar kurulunun kesinlikle tarafsız kalınacağı yönünde karar aldı ve bu arada aynı amaçla İstanbul ve Çanakkale boğazlarına ticari gemilerin kılavuz eşliğinde geçiş için yol bırakılmakla mayın engeli döşenmesine ilişkin emir verildiği ve bugün sabah 9'dan itibaren bu engelin tatbik edilmiş olması gerektiği konusunda beni bilgilendirdi. Almanya'nın Türkiye'yi her vesile ile bizim İstanbul Boğazı'nı hemen işgal etmek niyetinde olduğumuza inandırarak Karadeniz filomuzun İstanbul boğazı yakınlarında bulunduğu dair yaydığı bilgilerle Rusya aleyhinde kışkırtmaya çalıştığını göz önünde tutarsak Türkiye tarafından bu bilgiyi doğrulayacak şekilde algılanabilecek herhangi bir olaya mahal vermememiz iyi olur. Aksi halde Türkler ani bir panikte boğazları tamamen kapatır ve bize karşı akılsızca eylemlere girişebilirler.' (Ağaoğlu, 2018: 27) sözleriyle uyarıda bulunuyordu.

6 Ağustos 1914 gününde Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov, Rusya Londra elçisi Benkendorf ve Paris elçisi İzvolski arasında geçen gizli telgarlaşmada: Türk- Avusturya donanmalarının Karadeniz de birleşerek saldırıda bulunabileceği kendilerinin müdahale etmesi durumunda ise kararsız durumdaki Romanya'nın ve Avusturya yanlısı Bulgaristan'ın olumsuz yönde etkilenebileceği bu nedenle İngiltere ve Fransa'nın boğazlar konusunda net kararlarının bildirilmesi isteniyordu. (Ağaoğlu, 2018: 23-33) Çünkü İngiltere ve Fransa arasında yapılan antlaşma ile savaş süresince itilaf donanmasının

idaresi ve operasyonların uygulanması İngiliz donanma komutanlığına verilmişti.

Osmanlı hükümetinin 10 Ağustos 1914 günü kapalı Çanakkale boğazından İngiliz donanmasının takibinden kaçan iki Alman gemisi Goeben ve Breslau'un geçmesine müsaade etmesi dünya savaşında Türk boğazlarının da yer almasının ilk adımı oldu. Bu durum karşısında Churchill İngiliz amiraline hemen Çanakkale boğazının abluka altına alınmasını emretmiş ise de henüz Osmanlı ile savaşta olunmadığı ve bu hamlenin iyi düşünülmesi gerektiği belirtilince emrini 'boğaz girişini düşman kruvazörleri dışarı çıkana kadar dikkatle gözetleyin' (Gilbert, 2021: 326) şeklinde değiştirdi. 12 Ağustos 1914 günü Churchill bakanlar kurulundan aldığı onayla Almanların lojistik ve tedarik zincirini engellemek adına Kuzey Denizi'ni abluka altına alması kararı sıranın Çanakkale'ye gelmeye başladığının ilk sinyaliydi. Osmanlı Genelkurmay Karargâhı Kıdemli Başkanlığı görevinde yer alan Albay Bronsart Von Schellendorf 20 Ağustos 1914 tarihinden itibaren savaş durumunda açılacak cephele ve bu cephelele ilgili planları hazırlamaya başlamıştı ki bu planlarda yer alan Türk boğazları Almanlarında Çanakkale yönünde gelecek hamleleri beklediğini gösteriyordu.

Devam eden savaşta Rusların Doğu Prusya cephesinden aldıkları yenilgiler İngiltere ve Fransa'yı endişelendirmiş aynı zamanda Almanların Belçika kalesi Namur'u alarak Alman ordularına Manş denizi kıyılarını açması sonrasında İngiltere 26 Ağustos 1914'te yine Bakanlar Kurulu kararı ile deniz tugayını Belçika'nın Ostend limanına gönderdi. Bu planın başarılı olması sonrasında Almanların deniz yoluyla yenilmesi stratejisi savaşta ağır basmaya başlamıştı.

10 Eylül 1914 günü İstanbul'daki Fransız askeri ataşenin verdiği bilgiler ile Osmanlı kolordularında aktif asker sayısının 40 bine ulaştığı ve Almanlar tarafından eğitilen çoğunluğun İstanbul ve Çanakkale boğaz istihkâmları ve bataryalarına yerleştirildiğini bildirdi. (Shaw, 2021: 132)

Boğazları ele geçirme faaliyetlerinin stratejik ve politik hamlele ile düzenleyen aynı zamanda boğazların düşmanın eline geçmemesi gerekliliği yönünde çalışan Rusya ise henüz bir tehlike yaşanmadan 14 Eylül 1914'te Rus savaş gemilerine Boğazlardan serbest geçiş hakkı tanınması için müttefiklerine

başvurmuş ve kendilerinin olmayacaksa İstanbul ile çevresinin Osmanlıların elinde kalması gerektiğini belirttikleri bir görüşü ortaya koydu. Fakat İngiliz ve Fransız hükümetleri Sazonov'un bu teklifine sıcak bakmamaları Rusya'nın müttefiklerine boğazlar konusunda fazla güvenmemesi ve kendisinin de oluşabilecek durumlar karşısında kendi tedbirlerini alması gerektiği yönünde yeni bir uyarı niteliği taşıyordu. Bu farkındalıkla Rusya'da İstanbul'un Karadeniz'e çıkış yönünde mayınlama (Ağaoğlu, 2018: 87) yapılması ve savaş halinde gemilerin Karadeniz'e geçmesine engel olma fikri ortaya çıktı. Teknik açıdan bu hareketin tam bir gizlilik içerisinde yapılamayacağını fark edilmesi üzerine bu kez de Osmanlı'nın Karadeniz limanlarından kömür ikmalinde bulunulmasına engel olmak için çalışmalara başlandı. Ereğli, Zonguldak, Amasya ve Kastamonu limanlarının da içerisinde bulunduğu bölgenin kömür sevkiyatını ortadan kaldırmak ya da en aza indirmek Rusya'nın savaşta müttefiklerine sağlayacağı, Osmanlı ile Türk boğazları üzerinden yaşanacak bir çatışmadaki esas görevi konumundaydı. Diğer bir görevi ise buğday ikmalinin devam etmesi adına Balkan coğrafyası ve limanlarını kontrol altında tutmaktı.

25 Eylül 1914 günü İngiliz deniz kuvvetlerinin Çanakkale boğazında devriye gezen filosuna gizli Alman gemilerinin bulunması için tüm gemilerin durdurma ve aranması emri verilmesi ile boğazlar bölgesinde yaşanan siyasi çatışmaları daha fazla güçlendirdi. Bu olay karşısında Osmanlı hükümeti boğazların tamamen kapatılması emrini verdi. Boğazlardan ticari anlamda ilgili tüm devletlerin itirazlarına karşılık Osmanlı, İngiliz savaş gemilerinin Türk sularına müdahalesini durdurur ise boğazları açacağı yönünde beyanlarda bulundu. İngiltere'nin kendini haklı konumda görmesi ve vazgeçmemesi sonucunda daha boğazlarda bir savaş durumu başlamadan Rusya etkilenmeye başladı. Özellikle gıda ihtiyacı nedeniyle Rusya, İngiltere, Fransa'nın yanında Yunanistan'da da sıkıntılar görülmeye başlandı. Savaşın daha ilk dönemlerinde baş gösteren bu sıkıntılar Türk boğazlarının ne denli önemli olduğunu Rusya'nın yanı sıra diğer devletlere de tekrar hatırlattı.

Boğazlarda yaşanan bu olaylar sonrasında 12 Ekim gününe gelindiğinde Osmanlı filosunu Karadeniz'e açılması

Rusya’da daha büyük endişelere sebep oldu. Gemilerin sonrasında geri dönmesi Rusya’nın yapılacağı müdahaleleri durdururken Sazanov’un oluşturduğu; Almanya’nın Polonya’da yenilmesi haberi gelene kadar Osmanlı’ya savaş ilanını ertelenmesi planı nedeniyle tüm hareketler beklemeye alındı. (Shaw, 2021: 637-638)

29 Ekim 1914 günü artık Osmanlı bayrağı çekili olan Goeben ve Breslau’un Rusya’nın Odesa, Sivastopol, Novorossiysk ve Feodosiya limanlarını bombardıman altına alması ile iki ülke arasında süren bekleyişin sonucu savaş başlamış bulundu. 2 Kasım 1914 günü savaş ilanı sonrasında Çar Rus halkına ‘Alman komutası altındaki Türk filosu haince Karadeniz kıyılarına saldırmaya küstahlığında bulunmuştur. Rus halkının tümüyle beraber Türkiye’nin ihtiyatsız mücadelesinin sadece ülkenin çöküşünü hızlandıracağı ve Rusya’nın atalarımızın bizlere Karadeniz kıyılarında miras bıraktığı tarihi sorunun çözümüne doğru önünü açacağı sarsılmaz inancını paylaşmaktayız.’ (Kurat, 2011: 247) şeklinde seslenirken aynı zamanda boğazlar bölgesinin kendilerine bırakılması konusunda da müttefikleri ile görüşmelere devam edip Rusya’nın savaştaki kazanım durumunu garanti altına almaya çalışıyordu.

4. Churchill ve Savaş Konseyi

1914 Kasım ayına gelindiğinde İngiltere süren savaşta açılan birçok cephe ve yaşanan kayıplar nedeniyle savaşın daha iyi organize edilebilmesi amacıyla Savaş Konseyi’ni oluşturma kararı aldı. Konsey içerisinde bazı bakanlık temsilcileri ve İmparatorluk Savunma Komitesi üyelerini bulunuyordu. Savaş Konseyi Başbakan Herbert Asquith, Dışişleri Bakanı Edward Grey, Maliye Bakanı David Lloyd George, Donanma Bakanı Winston Churchill, Savaş Bakanı Lord H. Kitchener, İmparatorluk Genelkurmay Başkanı Archibald Wolfe Murray, Amirallik Birinci Lordu John A. Fisher ve Arthur Balfour’un yanı sıra dönem dönem farklı isimlerinde yer aldığı bir oluşumdur. Savaş konseyinin esas amacı olan savaş stratejilerinin belirlenmesi yanı sıra her ne kadar müttefik olsalar da çıkar çatışmaları yaşanan Rusya, Fransa ve İngiltere arasında İngiltere’nin savaş kazanımlarını arttırabilmektir. Çünkü şu an müttefik olsalar dahi daha kısa zaman öncesine kadar aynı

nüfuz bölgelerine sahip olma isteğiyle bir güç yarışı halindeydiler. İngiltere sadece müttefikleri arasındaki ayrılığa değil savaş ve kazanımları konusunda savaş konseyi içerisinde de çatışmalar yaşıyordu.

Konsey içerisinde yer alan ilk grup başını Kitcehener ve üst rütbeli ordu subaylarının çektiği; savaşın kazanılması için Almanya'nın yenilgiye uğratılmasının ilk ve ana hedef olduğu konusunda fikir birliğine varmış kesimdi. Yani savaşın geleceğinin batı cephesinde kara orduları ile olacağına inanıyorlardı. İkinci grup ise Churchill ve Fisher'in başını çektiği ve zaman zaman Lloyd George'un da dâhil olduğu, batı cephesinde başarılı olursa bile daha hızlı kazanım sağlanabilecek doğu cephesi yani donanma hamlesini savunan kısımdı. (Gülboy, 2009: 60) Böylece çok fazla kayıp yaşanmadan askeri anlamda en güçlü olunan deniz gücünün zafer getireceğini iddia ediyordu. İlk toplantısı 25 Kasım'da yapılan konseyin sonraki toplantısında yeni alınan kararlar 'hızlı kararlar alınabilmesi gerekliliğini' öne süren Churchill 30 Kasım günü Savaş Konseyi'ni Grey, Lloyd George, Kitchener ve kendisi ile sınırlandırdı.

Çanakkale cephesi ile ilgili kararların alınmasında bu konsey üyelerinden özellikle iki isim öne çıkıyordu. Donanma bakanı Churchill ve Amirallik Birinci Lordu Fisher. Fisher 1905'teki Dretnot Devrimi'nin mimarı idi ve 1904- 1909 arasında Amirallik Birinci Lordluğu görevinde bulunmuştu. Bu durum onun konsey mekanizmasındaki yerini ve önemini artırıyordu. Konsey öncesinde Goeben ve Breslau'un Rusya saldırısının gerçekleştirdiği gün göreve gelen Fisher İngiltere'nin Osmanlıya verdiği nota sonrasında Çanakkale boğazı dış istihkâmların durumunun incelenmesi ve yapılabilecek ani bir baskın planlamasının görevini üstlenmişti. (Gilbert, 2021: 338)

İttifak İçin En Önemli Sınav: Çanakkale Cephesinin Açılması Fikri

1914 Aralık ayına gelindiğinde Savaş Konseyi hala savaşın seyri konusunda net bir plan ortaya koymamıştı. Churchill ise Almanya karşısında zafer kazanmak için Kuzey Denizi dışında yeni bölgeler düşünmeye başlamıştı. Asquith, yazdığı bir mektupta bu durumu 'onun yanardöner aklı şimdi de

Türkiye ve Bulgaristan'a takılmış, Gelibolu ve Çanakkale boğazına kahramanca bir macera düzenlemek istiyor ki ben buna tümüyle karşıyım.' (Gilbert, 2021: 340) şeklinde anlatıyordu.

Mısır ve Süveyş'in korunması amacıyla Çanakkale cephesi fikri daha ilk toplantıdan itibaren görüşülse de yeni bir fikir değildi. Uzun yıllardır bölge hakkında toplanan istihbarat ve Osmanlı donanmasının yetiştirilmesi sırasında bölge hakkında birçok bilgi toplanmış ve dönem dönem bölgeye yapılabilecek harekât planları hazırlanmıştı. Rusların Kafkas cephesinde harekete geçmesi de boğazlar için doğru zamanın geldiğini gösteriyordu. Tüm gücü ile Kafkaslarda olan Rusya müttefiklerine ihanet edip boğazları ele geçirebilecek bir konumda değildi ve İngiltere elinde bulunan ortak donanma ile tek başına boğazlara sahip olabilecekti. Rusya boğazlara müdahale edememekle birlikte Karadeniz'den gelebilecek tehlikelerde engel olacaktı. Yaşanacak bir ihanetin korkusu içerisindeki Rusya'nın boğazlar yönündeki hareketlilik konusundaki tek şartı Yunanlılar ile iş birliği yapılmaması idi. Çünkü İngiltere Yunanistan ile birlikte boğazlara girerse bölgenin Yunanlılara bırakılacağını düşünüyordu. Yunan yardımı yerine Rusya ile iş birliği yapılırsa işgali kolaylaştırmak için İstanbul'a Karadeniz yönünden çıkarma yapılması taahhüt ediliyordu. (Kurat, 2011: 283) Rusya ilk olarak savaşarak alma planları kurduğu boğazlarda başarılı olamayacağını farkındalığıyla artık gelinen noktada kendisine verilmediği takdirde; boğazların tek bir devlete verilmemesi, serbest geçiş hakkı tanınması ve uluslararası bir denetim kontrolünde olması istediğini belirtiyordu. Boğazlar konusunda askeri müdahalede bulunamayacağını bilincindeki Rusya pek fazla güvenmese de müttefiki İngiltere'nin sözlerine inanmak durumunda kalıyordu. Çaresiz durumdaki Rusya'nın durumunu Nikolay Nikolayeviç: 'Müttefiklerimizle yaptığımız görüşmelerde elde ettiğimiz sonuçlarla yetinmek zorundayız.' (Aslanova, 2011:162) diyerek net bir şekilde ifade ediyordu.

1914'ün son ayında Churchill ve Fisher Çanakkale dışında eski bir planı yeniden gündeme getirdi. Borkum Planı adı verilen bir planda Baltık Denzinde bulunan, Danimarka'ya ait, Borkum adası işgal edilecek ve burası bir üs olarak

kullanılacaktı. Böylece Kiel kanalının işgali ile Alman Açık Deniz Filosunu etkisiz bırakacaktı. İngiliz Donanması Baltık Denizine girerek kontrolü sağlanması sonrasında Rus birlikleri Berlin'e 100 milden daha az mesafede olan Pomeranya kıyılarına çıkartmalar yapacaktı. (Gülboy, 2009: 70) Fakat bu plan detaylıca görüşülünce Churchill Çanakkale harekâtının kazanımlarını ve konsey tarafından daha fazla destekleneceğini düşünerek tekrar Çanakkale cephesi konusuna döndü. Batı cephesi ve Fransa'dan gelen kötü haberlerinde etkisi olduğu kadar bu duruma 2 Ocak 1915 tarihli bir telgrafta etkili oldu. Kitchener'e Rus Genelkurmay Başkanı Grand Dük Nikola'dan gelen bu telgraf ile Kafkasya'da Osmanlı ileri harekâtı ve Alman güçlerinin saldırıları nedeniyle sıkıntılı durumda olduklarını belirten Rusya İngiltere'nin kendisini rahatlatabilecek ve Türklerin dikkatini Kafkaslardan başka bir yöne çekebilecek bir kara ya da deniz gücü gösterisi girişiminde bulunup bulunamayacağını soruyordu. Bu telgraf sonrasında Rusya'yı rahatlatmak ve Rus buğdayını bölgeden çıkarmak amacıyla Çanakkale tekrar gündeme geldi. Çanakkale üzerine gösteri nitelikli bir harekât dahi yapılırsa Rusya'ya askeri yardımda bulunulabilir, Rusya ile yeniden bağlantı kurulabilir ve Karadeniz'de kalan buğdayların ve gemilerin serbest kalabilmesi de sağlanabilirdi. Balkanlarda henüz tarafsız olan ülkelere gözdağı verilerek savaşa karşı tarafta katılmalarına engel olunabilirdi. Aynı zamanda Bulgaristan ve Romanya İngiltere'nin yanında savaşa girmesi sağlanarak Almanya Avusturya etrafında bir çember oluşturulabilir ve kesin zafer kazanılabılırdi.

Açılacak yeni cephenin kazanımlarının bu şekilde sıralanması sonrasında 6 Ocak 1915 itibariyle Çanakkale harekâtı planlanmaya başlandı. Lloyd George Avusturya Macaristan'ın Adriyatik kıyılarına çıkarma yapılması teklifini sunulsa da Kitchener artık en uygun hedefin Çanakkale boğazı olduğunu öne sürerek başarılı olunduğu takdirde kazanımlarının fazlalığı nedeniyle reddetti. Özellikle savaşa girilirken iyi yapılamamış planlar nedeniyle ordu iaşesi konusunda sıkıntılar yaşayan İngiltere'ye Rus buğdayı ve yardıma gelebilecek Rus asker sayısı gelinen noktada büyük yardım sağlayacaktı. Bu doğrultuda daha fazla önem kazanan Çanakkale harekâtı için 7-8

Ocak günleri İngiltere'nin savaş stratejisinin belirlenmesine konusuna ayrıldı. 11 Ocak 1915 günü verilen emirle Çanakkale harekâtının ön planlaması konseye sunuldu. Britanya Akdeniz filosu komutanı Koramiral Carden tarafından planlanan bu ilk plan 4 aşamadan oluşuyordu. İlk üç aşama Çanakkale Boğazındaki Osmanlı müstahkem mevkiilerinin kademeli olarak bombalanması ve yok edilmesini bu sırada boğazdaki mayınların temizlenmesi ve son aşamada mayın avlama gemileri tarafından eşlik edilen filonun boğazı geçerek Marmara Denizine girmesi şeklindeydi. Harekâtın sonlanması için mevcut şartlar devam ettiği sürece bir ay yeterli görülmekteydi. Harekâta katılacak filonun içeriği tam olarak belirlenmemişti. Churchill, 12 Ocak'ta bu plan doğrultusunda hareket ederek Amiralliğe yolladığı telgraf ile Çanakkale Harekâtı için donanmanın planlamalar yapması emrini vermiştir. Özellikle Queen Elizabeth'in harekâta katılması konusunda kararlı olan Churchill bu gemi ile Türk mevzilerini rahatça yok edeceği ve Alman gemilerine karşıda üstünlük göstereceğini düşünüyordu. (Gilbert, 2021: 347)

Savaş Konseyi tarafında kabul edilen Çanakkale hareketi planları sonrasında çekilen telgraflar ile Fransa ve Rusya'da harekât konusunda bilgilendirildi. Bugüne kadar ki tüm Rus siyaseti boğazları ele geçirmek üzerine kuruluydu. Sazanov 'ben boğazların ve İstanbul'un Rus birlikleri tarafından değil müttefiklerimiz tarafından alınabileceği fikrinden şiddetle nefret ediyorum... sefer kararı bana bildirildiğinde bu haberin bana ne kadar ıstırap verdiğini gizlemekte güçlük çektim.' (Hart, 2021: 213) ifadeleri Rusya'nın ne denli zor bir kararla boğaz üzerindeki yüzlerce yıllık siyasetini İngilizlerin müttefikliğinin insafına bıraktığını gösteriyordu.

İngiltere'de ise konsey içerisindeki ilk itiraz sesi Fisher'den geldi. Beklenenin aksine düzenli bir plan ve uygulanacak doğru strateji olmadan yeni bir cephenin açılması konusunda değil sadece harekâta tek başına donanma ile yapılamayacağını öne sürüyordu. 1807 yılında İngiliz donanması Akdeniz filosu Çanakkale boğazını sadece donanma ile aşarak İstanbul'a gelebilmiş fakat şehri ordu olmadan ele geçirememişti. 1808 yılında İngiltere ulusal savunma konseyinin boğazlarda yaptırdığı etüt sonucunda da sadece donanmanın

başarılı olamayacağına kanaat getirilmişti. (Karal, 1999: 430) Aynı durumun yaşanmaması adına Fisher askeri kanattan yardım alınmasının yanı sıra bölgeye gönderilecek olan filoda yer alan eski gemilerin yetersizliğini belirtiyordu ve bu durumun düzeltilmesini teklif ediyordu. Bu durum karşısında Nelson ve Agamemnon gemilerinin de harekâta katılması kararı ve Fransa'nın harekâta katılma teklifini onaylaması haberinin yanı sıra Kraliyet Deniz Tümeni'ne bağlı iki taburun bölgeye sevki kararı itirazları sona erdirdi. (Oglander- Aspinall, 2005: 86)

9 Şubat 1915 günü ise Rus Parlamentosu Duma'da yapılan toplantıda İstanbul ve boğazlar ana konu olarak ele alındı. 'Boğazlar evimizin anahtarıdır.' (Kurat, 2011: 305) şeklinde yapılan konuşmalar Rusya'nın boğazlara verdiği önemi tek cümle ile tekrar vurguluyordu. İngiltere de Çanakkale harekâtı görüşülürken yapılacak olan harekât konusunda Rus başkomutanlığı endişe duyarak boğazların kesinlikle garantili bir şekilde harekât sonrasında Rusya'ya verilmesi konusunda siyasi anlamda baskı yapılması gerektiği yönünde raporlar yayınlıyordu. Boğazlar konusunda ortak bir karara varılsa da Rusya İngiltere ve Fransa'nın boğazlara girmesi konusunda hala tedirginlik içerisinde idi. 14 Şubat günü Rus başkomutanlığının gönderdiği bir yazı ile Sazanov'dan boğazlar yönünde verilen diplomatik garanti konusunda tekrar görüşülmesini istedi.

16 Şubat 1915 günü toplanan Savaş Konseyi artık Çanakkale harekâtı konusunda çoğu noktayı açıklığa kavuşturmuş haldeydi. Fransa'ya gönderilmesi planlanan Avusturyalı ve Yeni Zelandalı askerlerden oluşan birliğin Gelibolu'da kullanılması kararı sonrasında rahatlamış bir halde harekâtı başlattılar. 19 Şubat 1915 günü Çanakkale harekâtının ilk aşamasını başlatan Çanakkale boğazının dış istihkâmlarının bombalanması ile başlayan harekât İngiltere için hala askere ihtiyaç duyulmayacak ve birkaç gün içerisinde İstanbul'da bitecek bir savaş adımı olarak görülüyordu. Aynı gün yapılan konsey toplantısında donanmanın boğazlara girişi sonrası kıyıların hızla temizlenerek ticaret gemilerinin kesintisiz ve sorunsuz geçişleri konusunda yapılacaklar planlanıyordu.

Rus parlamentosunda ise müttefiklere duyulan güvensizlik nedeni ile toplantılar devam ediyordu. Aynı zaman da harekâtın başladığı bilgisinin gelmesi ile 20 Şubat 1915

tarıhli Rus donamamasına verilen emirle Sivastopol'da bulunan donanmanın boğazlar yönünde her an harekâta hazır bir şekilde beklenmesi söylendi. Sazanov harekât karşısında Osmanlının barış isteyeceği ve hızla boğazlarda Rus kuvvetlerinin yerini alması gerektiğini tasarlıyordu. (Kurat, 2011: 307) Çünkü gecikilecek her saniye boğazlardaki önemli noktaları müttefiklere kaptırmak anlamına geliyordu. Savaş sonrasında boğazlara yerleşecek olan İngiltere'nin bölgeden çıkarılamayacağı korkusu ise devam ediyordu.

İngiltere'de ise devam eden Savaş Konseyi'nin 24 Şubat 1915 günkü toplantısında Kitchener kendinden emin bir şekilde boğazlardan hızla geçileceği bu nedenle hiç asker gerekmediği ve boğaz istihkâmlarının birer birer susturulduğu bilgisini veriyordu.

28 Şubat 1915'te harekâtın başarısından emin müttefikleri gibi Rusya'da harekâtın hızlı başarıya ulaşacağı sonrasında Paris ve Londra elçilerine barış görüşmelerinde Türklere istenilecek şartları bildiren talimatların neler olacağı konusunda bilgiler gönderiyordu. İstenilecek ilk şartlar; Alman gemilerinin teslimi, bütün Alman askerlerinin ve komutanlarının teslimi, boğazlardaki toprakların teslimi şeklinde sıralanıyordu.

1915 Mart ayının gelmesi ve İzmir'in bombalanması sonrasında Fransa ile İngiltere de kendi aralarında gerçekleşen görüşmeler sonucunda Osmanlı toprakları paylaşıyordu. 5 Mart günü Rusya ile yapılan görüşmeler sonrasında Grandük Nikola müttefiklerine Çanakkale boğazı alınır alınmaz Karadeniz'de hazır bekleyen 47 bin askerın İstanbul'a hızlıca gelebileceği bilgisini veriyordu. (Gilbert, 2021: 354)

Bu paylaşımlar ve gelen bilgiler ile zaferlerine kesin gözüyle bakan İngiltere 10 Mart 1915 günü yapılan konsey toplantısında daha gelmeyen zaferin İngiltere için kazanımlarını sıralarken aynı zamanda müttefik Rusya'nın İstanbul ve boğazlar konusundaki istekleri de tekrar görüştü. Bu bölgelerin Ruslara bırakılacağı kesin karara bağlanmakla birlikte Bonar Law ve Lord Landsdowne böyle büyük bir kazanımın Ruslara verilmesine itiraz ettiler. (Kıbıl, 2022: 214) Yapılan antlaşmalar nedeniyle Osmanlı devletinin paylaşımlarının planlandığı gibi olmasına karar verilse de hala ülke çıkarları doğrultusunda zafer sonrası değişiklikler olabileceği fikri de saklı tutuluyordu.

İngiliz donanmasının Marmara'da görüldüğü an İstanbul'da çıkacak bir ihtilalin haberini veren istihbarat raporları da bu beklentilere eklenince 18 Mart 1915 günü başlatılacak harekâtla hızlı bir zafer kazanılacağına artık kesindi.

Tüm plan ve tasarıların tamamlanması üzerine İngiliz hükümeti Rusya'ya boğazlar ve İstanbul konusunda bilgi vermek amacıyla 12 Mart 1915 günü yeni bir bildiri gönderdi. Bu bildiriye göre Sazanov ile yapılan toplantılar sonrasında verilen tüm sözlerin devam ettiği ve boğazların kıymetli müttefiki Rusya'ya bırakılacağı bildiriliyordu. (Kurat, 2011: 310-311) Savaşın en önemli kazanımlarından biri olacak boğazların Rusya'ya bırakılması sonrasında İngiltere'nin tek isteğinin İstanbul'daki İngiliz ticaretine engel teşkil edilmemesi olduğu bilgisinde yer veriliyordu. Uzun zamandır boğazlar hâkimiyeti konusunda hazır bekleyen Rusya bu konudaki tek engel kabul ettiği İngiltere'den böyle bir haber alması sonrasında içerisinde hala devam eden endişeleri durdurarak harekâta onay verdi. Aynı zaman aralığında Fransa'nın da Sazanov'a gönderdiği Rusların boğaz hâkimiyetini ve isteklerinin kabul edildiği bilgisi İngilizlere harekât konusunda güven duyulması içinde diğer bir sebepti.

Türk boğazlarının Rusya'ya verilmesi kararı sonrasında, İngiliz ve Fransız basınında İstanbul'un uluslararası bir yönetime bırakılması ve boğazların tarafsızlaştırılması konusunda yapılan haberler aslında harekâtın başından beri ittifak devletleri arasında yaşanan güvensizliklerin yanı sıra halk içerisinde de bu büyük ganimetin Ruslara verilmesi taraftarı olunmadığını gösteriyordu. 18 Mart 1915 günü geldiğinde Çanakkale cephesinde hala devam eden boğazların hâkimi kim olacak ve savaştan en kazançlı kim çıkacak çatışması Türk boğazlarının İngiltere ve Rusya için aslında müttefik olsalar dahi kolay kolay birbirlerinin hâkimiyetine bırakılamayacak derecede önemli olduğunu gösterir niteliktedir.

Sonuç

Türk boğazları Osmanlı imparatorluğunun son yüzyılında iki büyük imparatorluk olan Rusya ve İngiltere'nin nüfuz mücadelesi sürdürdükleri Osmanlı toprakları içerisindeki önemli noktalardan biridir. Özellikle ekonomik kazanımlar ve

stratejik üstünlük bakımında önem arz eden boğazlar İngiltere'nin Mısır ve Kıbrıs'a sahip olarak Hindistan yolunu güvenceye alacağı tarihe kadar her zaman Rusya ile siyasi arenada çatışmalar yaşamasına neden oldu. Bu iki devletin çıkar çatışmaları Osmanlının sergilediği denge politikası ile her zaman olmasa da uluslararası arena da Osmanlı toprak bütünlüğünde boğazlar konusunda lehine sonuçlar kazanmasına neden oldu.

Rusya için boğazların Osmanlıda olmasından daha korkunç tek bir şey varsa o da kendisinden daha güçlü bir devletin eline geçmesi idi. Bu ihtimal bile Rusya için boğazların Rusya'nın zayıf noktası olduğunun ve bu zayıflığın tüm dünyaca bilindiği bir kâbus gibiydi. Bu nedenle değişen tüm koşullar karşısında Rusya Türk boğazlarını ele geçirecek bir strateji geliştirmeye ve uygulamaya koymak için önüne gelecek fırsatları kollamaya devam etti. Rusya yüzlerce yıldır beklediği boğazların hâkimiyeti fırsatını askeri yetersizlikleri ve açılan cephelerde Almanlar ile mücadelerin zorluğu nedeniyle çaresizce İngilizlerin insafına bırakması yaşadıkları en zor durumlardan biriydi. Rusya'nın soluk borusu, evlerinin anahtarı olarak nitelendirdikleri boğazların müttefik donanması sonrasında kara ordularının işgali ve İngiliz hâkimiyeti korkusu yaşayan Rusya için geciken yardımlar ve savaşta düşülen zor durum boğazlarda İngilizleri görmek kadar zor değildi.

İngiltere ile ittifak anlaşması Osmanlı toprakları üzerinde devam eden bu sonsuz mücadele için bir son gibi görünse de iki devlette resmi olarak Türk boğazlarından vazgeçmeye hazır değildi. Rusya artık açıktan açığa zayıf noktası boğazları almak için siyasi mücadeleler verilse de İngiltere ve sonrasında Fransa'nın da boğazların Ruslara verilmesi aşamasında kararsızlığı savaş ilanından Çanakkale harekâtı başladığı ana kadar devam etmiştir.

Çanakkale cephesinin açılması 1915'te akla gelen bir fikir gibi görülse de İngiltere 1800'lü yıllara geldiği andan itibaren tıpkı Rusya gibi bölgeyi ele geçirmeyi hedefliyordu. Osmanlı ile yaşanacak bir çıkar çatışmasında bölgeyi almak adına 1809 planları, 1833 ve 1886'da Çanakkale Boğazı ile ilgili askeri istihbarat raporları, Türk donanması eğitimlerinde bölgenin haritalanması ve 1877'de Darboğaz mevkiinin

mayınlanmasına katılan Charles Woods adlı subayın verdiği bilgiler İngiltere'nin her zaman hazır bir halde beklediğinin göstergesidir. Fakat 1915 tarihine gelindiğinde bu planlar detaylı incelenmeden hızlı bir kararla Çanakkale harekâtına adım atıldı. Rusya'nın sürekli devam eden şüpheleri itirazları geçiştirilerek savaş konseyinde kararı alınan harekâtın neredeyse hiçbir stratejisi ve planı yoktu. Askeri kanadın istekleri ve talepleri dikkate alınmadan hızlıca kazanımlara odaklı olarak başlatılan harekâta Osmanlı ordusunun neredeyse hiç mücadele etmeyeceği, ittifak donanmasının tabyaları hızlıca geçerek İstanbul'a varacağı ve bunu gören halkın yine hızlıca teslim olacağı varsayılıyordu. Rusya'da müttefikleri ile hemfikir bir halde İstanbul'da yerleşeceği yerleri seçmekle meşguldü.

Rusya'nın Kafkaslar'da yaşananlar nedeniyle kendisinden önce boğazlara giremeyeceğinden emin İngiltere Fransa yönünden de -Suriye paylaşımı nedeniyle- bir tehdit gelmeyeceğinden emin hareket ederken, her Savaş Konseyi bilgisi sonrasında Rusya da sadece İngiltere'nin ihanetine uğramamak adına planlar yapıyor fakat birbirine bu denli güvenmeyen iki devlet Türklerin güçsüzlüğü konusunda hemfikir halde bulunuyordu. İtilaf devletleri için Çanakkale harekâtı İstanbul'da son bulacak kesin zafer getirecek küçük bir cephenin açılması iken Türkler için her şeylerini ortaya koyacakları dev bir savunma savaşıydı.

Napolyon savaşları, Mısır meselesi ve kırım harbinde her seferinde farklı ittifak ve düşmanlıklar içerisinde olan bu döneminin üç imparatorluğunun Türk boğazları mücadelesi 1915 yılında uzun yıllar boğazlar konusunda düşman olan iki devletin müttefikliğinin sorgulandığı bir yer olarak karşımıza çıkar. Sonuç olarak Çanakkale müttefik durumunda olursa dahi İngiltere ve Rusya'nın her zaman tek hâkim olarak sahip olmak istedikleri bir güç merkezi olarak menfaat çatışmalarının yaşandığı bir noktadır.

Kaynakça

- AĞAOĞLU, Azad, (2018). Rus Dışişleri Arşivinin Gizli Belgelerinde Osmanlının Cihan Harbine Girişi, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ASLANOVA, Sevilya, (2011), 20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917), Antalya: İlkim Ozan Yayınları.

- ERBAŞ, Fatih, (2019), Doğu Akdeniz’de Güç Mücadelesi 19.Yüzyılda Donanmalar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- GİLBERT, Martin, (2021), Churchill, çev. Süha Sertabiboğlu, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- GÜLBOY, Burak S. (2009), ‘Birinci Dünya Savaşı’nın Erken Döneminde İngiltere’nin Stratejik Yaklaşımının Belirlenmesi: Çanakkale’ye Harekât Kararının Alınmasının İngiltere’nin Stratejik Yaklaşımının ve Savaş Hedeflerinin Saptanması ile İlişkisi’, Güvenlik Stratejileri Dergisi.
- GÜVENÇ, Serhat, (2009), I. Dünya Savaşına Giden Yolda Osmanlıların Drednot Düşleri, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- HART, Basıl Liddell, (2021), Birinci Dünya Savaşı Tarihi, çev. Kerim Bağrıaçık, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- KARAL, Enver Ziya, (1999), Büyük Osmanlı Tarihi, V. Cilt, II. Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908- 1918), Ankara, Türk Tarih Kurumu
- KIBIL, M. (2022), "İngiliz Savaş Konseyi Tutanaklarında Çanakkale Cephesinin Açılması". Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi 6.
- KOCATÜRK, Önder, (2008), “Osmanlı İmparatorluğu’na Gelen İngiliz Deniz Misyollarının Uluslararası Önemi, 1908-1914 (Yazar: Chris. B. Rooney).” Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları 13-14 (1909)
- KURAT, Akdes Nimet, (1952), Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KURAT, Akdes Nimet, (2011), Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- MİRLİVA Sedat, (2007), Boğazlar Meselesi ve Çanakkale Deniz Savaşı’nda Türk Zaferi, Haz. Mehmet Köçer, Ankara: Phoenix Yayınevi, I. Basım.
- OGLANDER, C.F.Aspinall, (2005), Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı I, (Yay Haz: Metin Martı), İstanbul: Arma Yayınları.
- SHAW, Stanford J. (2021), Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu, I. Cilt, çev. Beyza Sumer Aydaş, Ankara: TTK.
- YURDUSEV, E. (1999), ‘Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Hindistan Üçgeninde İngiltere’nin Boğazlar Politikası’, TTK BELLETEN. 63(237).
- WOLF, Klaus, (2014), Gelibolu 1915 Birinci Dünya Harbinde Alman-Türk Askeri İttifakı, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

МӘДЕНИ-САУЫҚТЫРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ БОС УАҚЫТТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Түйіндеме

Бос уақытты ұйымдастыру барысында мәдени-сауықтыру мекемелерінің атқаратын рөлі зор. Мақалада мәдени-сауықтыру мекемелерінің алғышарттары мен артықшылықтары туралы жан-жақты ғылыми тілде зерттеулер жүргізілген. Бос уақытты немесе жалпы адамдардың, студенттердің мәдени-тынығу уақытын ұйымдастыруда мәдени-сауықтыру мекемелерінің маңызы туралы зерттеулер келтірілген. Сонымен мәдени-сауықтыру мекемелерінің түрлері және атқаратын қызметі туралы жазылған. Мақаланы жазу барысында нақты келтірілген дәлелдер мен зерттеулерге, ғылыми жұмыстарға жүгіндік.

Тірек сөздер: Мәдени-сауықтыру, бос уақыт, мәдениет, қоғам, тетар, спорт, даму, демалыс.

PREREQUISITES AND ADVANTAGES OF ORGANIZING FREE TIME IN CULTURAL AND HEALTH INSTITUTIONS

Abstract

Cultural and recreational institutions play an

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAYI 4 / EKİM
2022

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

Ulbosın
BELGOZİYEVA
Aға Оқытушы, Қазақ
Ұлттық Қыздар
Педагогикалық
Университеті
kulip.oyan@mail.ru

**Gönderim Tarihi
Received**
07.09.2022

**Kabul Tarihi
Accepted**
14.09.2022

Atf
BELGOZİYEVA,
Ulbosın (2022).
“Мәдени-Сауықтыру
Мекемелерінде Бос
Уақытты
Ұйымдастырудың
Алғышарттары Мен
Артықшылықтары”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (5/4), 81-90.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

important role in the organization of leisure. The article provides comprehensive scientific research on the prerequisites and advantages of cultural and recreational institutions. The article presents research on the importance of cultural and recreational institutions in the organization of leisure or cultural and leisure time of people in general, students. So, it is written about the types and functions of cultural and recreational institutions. When writing the article, we turned to clearly stated evidence and research, scientific papers.

Key Words: Cultural and leisure, leisure, Culture, Society, theater, sports, development, recreation.

Кіріспе

Мәдени-сауықтыру мекемелері дегеніміз халыққа әлеуметтік-мәдени, ағартушылық, сауықтыру сипаттағы әртүрлі ойын-сауық қызметтерін ұсынатын кешен. Негізгі қызметі халықтың әлеуметтік-мәдени белсенділігін және бос уақытын, демалысын ұйымдастыру. Мәдени-сауықтыру мекемелері адамдардың жасына, ұлтына, біліміне, әлеуметтік жағдайына саяси сеніміне және дінге қарамастан барлық халыққа бірдей қызмет етеді. Адамзаттың қарқынды дамуына байланысты қоғамда мәдени-сауықтыру кешендерін дамытып, адамдардың оған деген қызығушылықтарын арттыру бүгінгі қоғам алдындағы негізгі атқаратын қызметтердің бірі болып саналады. Біздің заманымызда балалардың және жасөспірімдердің, жастар мен жалпы қоғам азаматтарының қажеттіліктері мен қызығушылықтары күннен-күнге өзгеріп күрделеніп барады. Халықтың бос уақытын ұйымдастыруда мәдени-сауықтыру мекемелерінің қатысты Н.Г. Морозовтың мына пікірін ұсынамын: «Мәдени-сауықтыру мекемелері әртүрлі қызмет түрін ұсынуы қажет. Қоғамдағы адамдар бір-бірінен қажеттіліктерімен, кәсіби жағдайымен, мәдениет деңгейімен, бос уақытының бюджетімен және оған деген көзқарасымен ерекшеленеді. Дәл осыны замануи мәдениет және демалыс мекемелерінің жұмыс барысында ескерілуі керек. Жастарға әр жағдайда ең тиімді бос уақытты, таңдау еркіндігін және әр түрлі қызмет түрлерін ұсыну керек (Морозов, Алексеев, 2013: 45).

Күнделікті өмірде кездестіріп жатқан кез-келген құбылыстар мен болып жатқан оқиғалардың барлығы адаммен тығыз байланысты. Дербес мемлекеттер алға қарай қарқынды дамыған сайын адам баласының жасайтын жұмысы мен жұмсайтын энергиясы күннен-күнге артып келеді. Заман ағымына қарай түрлі жұмыстар мен мамандық иелері әр күн сайын көбеюде. Дәл осы ретте, жұмыстан бөлек демалыс уақыттары да жүйелі ұйымдастырылуда. Қазіргі таңда адамдардың демалысы мен бос уақытын ұйымдастыру үшін түрлі қызметтердегі компаниялар мен агенттіктер жұмыс жасайды. Әлем халқының басым бөлігі жеке құндылықтарды дәріптеуге қатты мән береді. Адамның жасап жатқан жұмысы сапалы болуы үшін ең әуелі адамның тұрақты түрде белгіленген демалыс уақыты болуы керек. Демалыс уақытын адамдар өз жағдайлары мен қажеттіліктеріне қарай түрлі мақсатта пайдаланады. Бос уақытты ұйымдастыруда мәдени-сауықтыру мекемелері жақсы жұмыс жасайды. Оларға театр, концерттер, рухани кештер, ұйымдасқан клубтар, кітапхана және мәдениет үйлері жатады. Бұл жерлерде адамдар тек демалып қана қоймай, бос уақытын тиімді әрі пайдалы етіп өткізеді. Кез-келген адамға тәулігіне жиырма төрт сағат беріледі. Бұл жердегі ең маңызды дүние көп жұмыс жасау емес, уақытты жүйелі пайдалану. Уақытты жүйелі пайдаланған адам атқарылуы керек жұмысқа кететін уақыттың 80% пайызын үнемдейді екен. Ал, уақытты жүйелі пайдалану үшін міндетті түрде әр күнге, әр аптаға, әр айға тіпті әр жылға жоспар құру керек. Сонда ғана адам өз жұмыс уақытын да демалыс уақытын да дұрыс әрі жүйелі пайдалана алады. Бос уақытты ұйымдастыру барысында адам көп нәрсені ескергені жөн. Бос уақыт адамның миын тынықтырып, рухани және мәдени демалыс болуы керек. Адамдардың теңдесіз жетістіктерінің арқасында жер шары күннен-күнге дамып, адамзат тарихында түрлі көз қуантарлық жаңалықтар орын алуда. Бәсекеге қабілетті, жан-жақты дамыған дербес мемлекеттер қайталанбас дүниелер ойлап тауып, бірін-бірі басып озуда. Адамның әлемге деген қызығушылығы мен білім-ғылымға құштарлығы оянуы үшін мықты мамандар мен білікті мұғалімдер жан-жақты

жұмыс жасаулары керек. Дәл осы салада мәдениет, өнер, спорт салаларының қызметкерлері мамандықтарын мықты меңгеріп, адамзаттың демалу үрдісіне жан-жақты қызмет атқарулары қажет. Бұл ретте мәдени-сауықтыру мекемелері қарқынды жұмыс жасауда. Мәдени-сауықтыру мекемелерінде жастардың бірлескен іс-әрекеті жеке адам үшін де, жалпы қоғам үшін сенімділік пен маңыздылық береді. Сонымен қатар, қоғамдық белсенділік пен шығармашылықты дамыту, мәдени сұраныстар мен қажеттіліктерді қалыптастыру, бос уақыт пен демалысты ұйымдастырудың әртүрлі формалары, адамдардың рухани дамуына және жас буынның кез-келген салады қарқынды әрі ашық жұмыс жасауына септігін тигізеді (Лекишвили, 2014: 85).

Мәдени-сауықтыру мекемелерінің негізгі мақсаты мынадай:

1. Адамның бос уақытын тиімді пайдалануды ұйымдастыру;
2. Мәдени ағарту, көркем шығармашылық;
3. Эстетикалық сезімдерін дамыту;
4. Мәдени ойын-сауық шараларын өткізу;
5. Қойылымдар арқылы адамды демалдыру;
6. Спорттық жаттығулар арқылы денені шынықтыру;
7. Рухани кештер арқылы адамның жан-дүниесін байыту.

Дәл осы мақсаттарды негізге ала отырып, адамдардың бос уақытын мәдени-сауықтыру мекемелері де ұйымдастырады. Кей адамдар бос уақытын ұйымдастыру үшін түрлі қызмет түрлерін пайдаланды. Бос уақыт тек қана адамны физикалық демалуымен ғана шектелмеуі керек. Дамыған дәуірде түрлі қызмет түрлері бар. Жастардың тапқырлығының арқасында түрлі мәдени-сауықтыру іс-шаралары өткізіліп жатыр. Адамдар бұл демалыста тек бос уақытын ұйымдастырып және демалып қана қоймай,

сондай-ақ Алматының немесе еліміздің басқа да табиғи және тарихи орындарына саяхат жасайды. Ойланып іс-әрекет еткен адамның жасаған әр жұмысы өзіне де өзгегеде пайдалы болады. Бұдан бөлек еліміздегі театрлардың өзі адамның бос уақытын ұйымдастыруда үлкен рөл атқарады. Театрда жанды дауыста спектакль тамашалап, адамның рухани мәдениеті дамып, жан тыныштығы мен жүрек тыныштығына кенеледі. Адамдардың басым бөлігі бос уақытты ұйымдастырудың дәл осы түрін таңдайды. Себебі, театр ежелден келе жатқан құнды мәдениеттің бір түрі. Қазақ сахнасын ең алған Мұхтар Әуезовтың «Еңлік-Кебек пьесасымен ашқан қазақ спектаклі бүгінгі таңда мәдениеттің биігін бағындырып, әлемді мойындатып жатыр. Көрермен қауымға қуаныш пен шынайық, махаббат пен адалдық, мықтылық пен қайсарлық сыйлау үшін түрлі спектакльдер дүниеге келді. Мұхтар Әуезов атындағы Қазақ ұлттық драма театры тек Алматы халқын ғана емес, сондай-ақ еліміздің түкпір-түкпірінде гастрольдік сапармен аралап жүр. Бұның өзі адамдарды мәдени-сауықтыру аясында өтіп жатқан ауқымды іс-шаралардың бірі. Қазақстанда мәдени-сауықтыру мекемелері мен кешендері бүгінгі таңда қарқынды жұмыс атқаруда. Еліміздің түкпір-түкпірінде дәл осы салада қызмет жасап жатқан мамандар мен тұтынушылар өте көп. Мәдени-сауықтыру мекемелері түрлі бағытта жұмыс жасайды. Атап айтсақ, қазақтың ұлттық ойындарын, концерттік іс-шаралар, ауқымды жобаларды негізге ала отырып адамдардың бос уақытын ұйымдастырады.

Мәдени-сауықтыру мекемелерінің қызметі сапалы болуы үшін ең әуелі замануи және адамды қызықтыратын іс-шаралар ұйымдастыру қажет. Мәдени-сауықтыру мекемелерін құру кездейсоқ пайда болған сала емес. Яғни, адамдардың бос уақытындағы мүдделері мен ұмтылыстарын дамытудың нақты процестері, олардың мәдени және бос уақытын ұйымдастыруға жаңа көзқарасты, оның мазмұны мен басқару негіздерін кеңейтуді талап етеді. Сол себептен де мәдени-сауықтыру мекемелерінің және

демалыс орындарының құрылуына Н.А.Шарковская төмендегідей параметрлерді ұсынған:

- аймақтағы жағдайларды көрсететін нақты мәдениет орындарын ескеру;

- әлеуметтік саланың даму тенденциясын сипаттау;

- аймақтың экономикалық, географиялық, этикалық және басқа да ерекшеліктерін білдіретін таза аумақ.

Бұл параметрлердің әрқайсысы өз алдына әлеуметтік-мәдени орталықтың ең қолайлы құрылымын, оның қызметінің басым бағыттарын іздеуге негіз болады (Шарковская, 2014:126) Қазіргі таңдағы адамдар үшін ең бағалы дүние оның баға жетпес құнды уақыты болып саналады. Сол себепті адамдар уақыттарын жүйелеу барысында ең бірінші жұмыс сапасы мен нәтижесіне басты назар аударыды. Егерде сіз ұйымдастырған іс-шара көрерменнің көңілінен шықпаса жұмыс бағытыңызды басқа арнаға бұрып, замануи құндылықтар мен қажеттіліктерді ескеруіңіз керек. Мәдени-сауықтыру мекемелері дамдардың бос уақытын ұйымдастырып, дұрыс демалуын жүйелеп, тұтынушы аданың қажеттілігін өтеуі қажет. Сондықтан да бос уақытты ұйымдастыру саласының қарқынды дамытуды қолға алу керек. Мәдени-сауықтыру мекемелері әртүрлі қызмет түрлерін ұсынады. Мәдени-сауықтыру мекемелері төмендегідей бағыттарда іс-шаралар өткізеді:

1. Азаматтық тәрбиеге байланысты іс-шаралар;
2. Еңбек тәрбиесіне байланысты;
3. Қосымша білім беру мен эстетикалық тәрбиеге байланысты;
4. Экологиялық және салауатты өмір салтын насихаттауға байланысты.

Адамзаттың қарқынды дамуының арқасында қазіргі таңда тынығудың түрі өте көп. Бастысы адам өзінің нақты қалай демалатындығын анықтап, уақытын жүйелеп алуы қажет. Тынығу мен демалу уақытын ұйымдастырып, жүйелі өткізуде мәдени-тынығу жұмысы маңызды рөл атқарады.

Мәдени-сауықтыру мекемелерінде түрлі қызмет түрі бар. Негізгі мақсат - адамдардың бос уақытын тиімді әрі жоспарлы өткізу және адамды сауықтырып, бойындағы барлық кереғар пікірлер мен сөздерден арылту. Бос уақытты тек демалыспен ғана емес, сондай-ақ мәдени тынығу демалысын жоспарлы ұйымдастыру. Бос уақытты ұйымдастыру арқылы адам өзінің демалысын өткізіп қана қоймай, сондай-ақ демалу барысында мол күш-жігер жинайды. Сол себепті бос уақытын тиімді өткізу кез-келген адамға пайдалы. Адам жасап жатқан жұмысынан жақсы нәтиже көргісі келсе міндетті түрде дұрыс демалыс түрін таңдауы керек. Дұрыс демалу арқылы жұмысқа деген энергия мен шабыт аламыз. Ал, миы тынығады, жақсы демалған адамның жұмысы міндетті түрде нәтижелі болады.

Мәдениет ошақтары мемлекеттік, қоғамдық, жеке, кооперативтік, ведомстволық мәдениет, спорт, халыққа білім беру, акпарат, жарнама, қызмет көрсету мекемелерінің және тағы да басқа ерікті бірлестіктерден құрылады және заңды тұлға мәртебесіне ие болады. Оларды ашу аумақтық-өндірістің принцип бойынша, дербес заңды тұлға мәртебесін сақтайтын белгілі бір әлеуметтік-мәдени, демалыс және сабақтас құрылымдарды шарттық негізде біріктіру арқылы жүзеге асырылады. Полукаровтың пікірінше, оларды құрудың негізгі мақсат-міндеттеріне байланысты әлеуметтік-мәдени объектілерді біріктіру, оның құрылымдық бөлімшелері мен құрылымдарының шығармашылық бос уақытын өткізу әлеуетін іске асыру үшін қолайлы жағдайларды пайдалану, бірлескен ауқымды іс-шараларды ұйымдастыру және әлеуметтік-мәдени бағдарламаларды әзірлеп, жүзеге асыру (Полукаров,2012:135). Мәдени-тынығу ықылым заманнан бері келе жатқан демалудың бір түрі. Ата-бабаларымыз той-томалақ пен жиын-терімнің өзін демалысқа айналдыра білген. Серілердің суырып салып айтқан әуезді әндері, жыршылардың күн түн демеу айтқан толғаулары, жыр-дастандары дәл осы мәдени-тынығу жатады. Себебі, шырқалған ән мен төгілген жырдың астарында төл

мәдениет пен өнегелі тәлім-тәрбие жатыр. Айтылған әр сөз мiрдiң оғындай өз орнын таба бiлген. Қазақ үйдiң iшiне жиылған жақсы-жайсаңдар ән арқылы демалып, тынығудың тамаша жолын көрсеткен. Ән салу немес жыр оқып, күй шерту адам баласының жүрегiн ерекше тебiрентiп, жан дүниесiн керемет сезiмге бөлейтiн құдiреттi күш. Әндi тыңдаған адамның өзi керемет әрi әсерлi күй кешедi. Мәдени-сауықтыру пәнi бос уақытты және демалуды ұйымдастыруда студенттiң бiлiм деңгейiн көтеру үшiн оқытылады. Мәдени-сауықтыру пәнiнiң негiзгi мақсаты барлық адамдардың бос уақытын тиiмдi ұйымдастыру. Қазiргi таңда адамдар қауырт жұмыстан бас ала алмай жатыр. Яғни, адамның жұмысы көбейген сайын басқа жаққа бет бұруға мүмкiндiгi аз. Сондықтан, әрбiр мәдени мекеме адамның демалатын, достарымен, таныстарымен кездесулер өткiзетiн, бос уақытын тиiмдi өткiзетiн орынға айналуы тиiс. Халықтың мәдени-демалыс дұмыстарына деген қызығушылығы тұрақты болса, мәдениет мекемелерiндегi аудитория немесе басқа да мәселелер шешiмiн табар едi. Ол үшiн, М.С.Разумованың пiкiрiнше, мекеме қызметкерлерi адамдардың көңiл-күйiн қызығушылықтары мен рухани қажеттiлiктерiн бiлуi, олардың мәдени-демалыс қызметiнiң түрлерi мен нысандарының уәждi таңдауын ескере отырып, жұмысты ұйымдастырулары қажет. «Адамдармен қарым-қатынаста әдептiлiктi сақтау керек, әрбiр жеке жағдайда аудиторияның көңiл-күйi мен сұранысын ескерiп, кез-келген жағдайда кәсiбилiк таныту керек. Халықтың мүдделерi мен талаптары әртүрлi жасқа байланысты ерекшеленедi. Сондықтан әр адамның жас ерекшелiктерiне қарай қызығушылықтары мен қажеттiлiктерiне аса мән беру керек. сондай-ақ жастар арасындағы жұмыстың мазмұнына, формалары мен әдiстерiне ерекше назар аудару керек» (Разумова,2011:35) Ал, кейбiр адамдар уақытын жүйелi пайдаланып, көп жағдайда тайм-менеджментке сүйенедi. Тайм-менеджмент – уақытты ұйымдастыруға арналған замануи технология. Тиiмдiлiк пен нәтиженi арттырудың ең тиiмдi процесi. Мәдени-тынығу жұмысын ұйымдастыру барысында тайм-менеджментке жүгiну өте тиiмдi тәсiлдiң

бірі. Себебі, бос уақытты ұйымдастыру барысында тайм-менеджменттің пайдасы зор.

Мәдени-тынығу жұмысын ұйымдастыру барысында студенттер түрлі бағытта дәріс алады. Негізгі мақсат болашақ маманды жан-жақты әрі білікті етіп дайындау. Сапалы маман даярлау барысында студенттер «хореография», «эстрадалық ән салу», «сценарий шеберлігі», «режиссура», «бос уақытты ұйымдастыру», «визаж», «актер шеберлігі», «арт-менеджмент», «сахна өнері», «фортепиано» туралы жан-жақты әрі тереңнен білім алады. Мәдени-тынығу жұмысы саласында эстрадалық вокалдың алатын орны ерекше. Ұйымдастырушының біліктілігін арттыру мақсатында маманға нотадан бастап барлық ән салудың қыр-сырын үйретеді. Кез-келген концерттік іс-шараның жоғары деңгейде өтуі тікелей ұйымдастырушы маманға байланысты. Мәдени-сауықтыру мекемелерінің жұмыс алға қарай дамыту мақсатында елімізді ауқым жобалар қорғалып жатыр. Басты мүдде қоғамдағы адамдардың бос уақытын мәдени-сауықтыру мекемелері арқылы ұйымдастыру. Мәдени-сауықтыру мекемелерінде адамдар тек демалу ғана шектелмейді. Аты айтып тұрғандай мәдени тынығып, сауықтыру шараларына қатысады. Мекемелер мен кешелендерде ауқымды іс-шаралар. Қызықты спорттық ойындар, түрлі жанрдағы қойымдар қойылып, адамның бос уақытының қызықты әрі пайдалы етіп өтілуіне көп жағдай жасалады. Адамдардың мәдени-сауықтыру мекемелеріне барып уақыт өткізуі өздері үшін анағұрлым пайдалы болмақ. Еліміздің әр аймағында мәдени-сауықтыру мекемелері бар. Әр мекемеде жүйелі тәртіп пен адамдардың қажеттіліктерін өтеп, өызығушылықтарын арттыратын түрлі қызмет түрлері бар. «Денсаулық зор байлық» деп дана халқымыз айтқандай бос уақымызда рухани дамып, сауығып, тынығу мен демалудың дұрыс түрін және мәдени-сауықтыру кешенін таңдаған дұрыс. Заман талабына қарай әрекет жасаған адам қоғам арасында белсенді, көзі ашық, көкірегі ояу болады. Дамыған дәуірде бәсекеге қабілетті болу әр адамның мойнына жүктелген міндетпен пара-пар. Уақытты жүйелі пайдалану

арқылы, ұлттық құндылықтарымызды бойымызға сіңіріп, рухани демалу үшін мәдени-сауықтыру мекемелерінің қызмет түрлеріне аламыз.

Пайдаланылған Әдебиеттер

- МОРОЗОВ Г.Н., Г.В.Алексеев «Культурно-досуговые учреждения: проблемы и решения»// Власть.- 2013 г.
- ЛЕКИШВИЛИ А.В. «Организация деятельности в учреждениях культуры»// Новые исследования Тувы.- 2014 г .
- ШАРКОВСКАЯ Н.В. «Культуро-творческие формы организаций молодежного досуга»// Вестник Московского государственного университета.- 2014 г.
- ПОЛУКАРОВ В.В. Теория и практика клубной деятельности, как основа организации досуга современных школьников». Гуманитарные науки. – 2012 г.
- РАЗУМОВА М.С. «Направления развития учреждений культурно-досуговой сферы». // Вестник Оренбургского государственного университета.- 2011 г.

NÂMÎ DÎVÂNÎ'NDA KOZMİK UNSURLARIN KULLANIMI¹

Özet

Nâmî Mehmed Efendi, 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında yaşamış dîvân şairlerindedir. Nâmî, birçok şiirlerinde canlı tasvirleriyle adeta resim çizer gibi şiirler yazmıştır. Şiirlerinden anlaşıldığına göre, mutasavvıf bir şair değildir. Şiirlerinde dinî ve tasavvufî tebliğ kaygısı yoktur. Genellikle şiirlerinin rindâne ve âşıkâne olduğu söylenebilir. Şairin dilin inceliklerine hâkim olduğu ve akıcı bir üslûba sahip olduğu sayıca çok olmasa da şiirlerinden anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, Nâmî Dîvânı'nda kozmik unsurlar incelenmiştir. Gökyüzü ve gök cisimleri ulaşılmazlığı, ilgi çekiciliği, karmaşıklığı ve gizem dolu olması bakımından hep büyük hayranlık ve merak konusu olmuştur. Sanatçılar tarafından kozmik âlemin kullanım şekli ve nasıl sunulduğu değişkenlik gösterse de kozmik unsurlar çevresinde oluşan motifler şiirlerde çokça işlenen benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Evrenle ve onun genel düzeniyle ilgili unsurları dîvân şiiri muhayyilesi ile düşünülecek olursa başımızı kaldırıp ışıltısına hayran kaldığımız yıldızlar, soframızda bulunan mezelelere bile dönüşebilir. Yerle gök arasında ne varsa her şey şairin şiirinin anlam çerçevesini kurmasında bir malzeme olabilir. Bu çalışmada, Nâmî Dîvânı'ndaki kozmik âleme dair anlatımlar gökyüzü, yıldızlar, burçlar, gezegen-

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMA-
LARI DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CILT 5 / SAYI 4 / EKİM
2022

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

Nebahat ERDEM

Niğde Ömer Halisdemir
Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Türk Dili ve
Edebiyatı Ana Bilim Dalı
doktora öğrencisi,
n.erdem@outlook.com
Orcid: 0000-0001-8316-
2184

Gönderim Tarihi

Received

14.10.2022

Kabul Tarihi

Accepted

30.10.2022

Atıf

ERDEM, Nebahat
(2022). "Nâmî
Dîvânı'nda Kozmik
Unsurların Kullanımı",
Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi, (5/4), 91-114.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

¹ Bu çalışma "Mehmed Nâmî Efendi Dîvânı ve Dîvânı'nın Tahlili" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

ler, ışık ve karanlık başlıkları altında ele alınmıştır. Söz konusu Dîvân'da geçen bütün kozmik unsurları tespit edip bu unsurların hangi özellikleriyle, ne şekilde kullanıldıklarının belirlenmesi ve örnek beyitlerle açıklanması amaçlanmıştır. Nâmî Dîvânı'nda kozmik unsurların, renkli ve zengin anlatımlarla işlendiğine tanık olduk. Şairin kozmik unsurlarla ilgili tasavvurlarının birçok şairde olduğu gibi dönemin kozmik unsur anlayışına uygun olarak işlendiğini tespit ettik. Nâmî'nin dili kullanmadaki ustalığı, birçok beyitte kendini göstermektedir. Zaman zaman farklı ve orijinal kullanımlara da rastlanmaktadır. Bu durum Nâmî'nin hem klasik Türk edebiyatı geleneklerine bağlı kaldığını hem de kendine has bir dil kabiliyeti olduğunu göstermektedir. Makalenin, bu konuda yapılan çeşitli çalışmaların yanında yeni çalışmalara da katkı sunacağını ümit ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: Dîvân, kozmik unsurlar, Nâmî, kozmik âlem, felek, klasik Türk edebiyatı.

THE USE OF COSMIC ELEMENTS IN NÂMÎ'S DÎVÂN

Abstract

Nâmî Mehmed Efendi is one of the dîvân poets who lived in the late 16th and early 17th centuries.. Nâmî wrote poems in most of his poems as if he were drawing a picture with vivid descriptions. As it is understood from his poems, he is not a mystic. In his poems, there is no religious and mystical preaching concern. It can be said that he is full of love and amorous. Although the number of those in his poetry is not high, it is mentioned that he has the subtleties of power poetry and that he has a style. In this study, cosmic elements in Nâmî's Dîvân were examined. The sky and celestial bodies have always been the subject of great admiration and curiosity in terms of their inaccessibility, attractiveness, complexity and mystery. Although the way the cosmic world is used and how it is presented by the artists varies, the motifs formed around the cosmic elements have been used as an element of simile rather than the scientific studies that are extensively studied in the poems. By assigning different meanings to these elements, dîvân poetry has witnessed incredible analogies. If we think about the elements related to the universe and its general order with the imagination of dîvân poetry, the stars that we can raise our heads to and admire their sparkle can even turn into appetizers on our table. Everything between the earth and the sky can be a material for the poet to establish the meaning frame of his poem. The narratives about the cosmic world in Nâmî's dîvân are discussed under the headings of sky, stars, constellations, planets, light and darkness. It is aimed to determine all the cosmic elements in the mentioned dîvân, to determine with which features and how these elements are used, and to explain them with sample couplets. In Nâmî's Dîvân, we witnessed cosmic elements being depicted with colorful and rich expressions. We have determined that the poet's conceptions of cosmic elements are proces-

sed in accordance with the cosmic element understanding of the period, as in many poets. Nâmî's mastery of using the language is evident in many couplets. From time to time, different and original uses are also encountered. This situation shows that Nâmî both adheres to the traditions of classical Turkish literature and has a unique language ability. We hope that this article will contribute to new studies as well as various studies on this subject.

Key Words: Dîvân, Cosmic Elements, Nâmî, the universe, classical Turkish literature.

Giriş

Gökyüzü ve felekler insanoğlunun yüzyıllar boyunca merak ettiği konulardan birisidir. Bu konuda mitoloji, felsefe, edebiyat, teoloji, tarih vs. birçok bilim dalları kozmik unsurlarla uğraşmış kâinatı ve varlığı anlamlandırmaya çalışmıştır. Bütün bu alanlar içinde edebiyat, bilimsel kaidelere bağlı kalmaksızın çeşitli benzetmelerle konuyu ele alır. Dîvân şiirinde kozmik unsurlar birçok şair tarafından çokça kullanılmış çoğu kez âşık-mâ'suk ilişkisine konu olmuş şairler tarafından yüzyıllarca kullanılmıştır.

Nâmî Dîvân'ında kozmik unsurlar şiirde çokça kullanılmış ve geleneğe bağlı olarak şiirlere konu olmuştur. Nâmî Dîvân'ının tamamı incelendiğinde kozmik âlemle ilgili onlarca ibare, değişik anlamlar ve anlam ilgileri kullanıldığı görülmektedir. Dîvânla ilgili kozmik âlem çalışmaları dîvân tahlilleriyle sınırlı kalmış, zaman zaman da çeşitli dîvânlarla ilgili makaleler yazıldığı görülmektedir. Yer yer bu konuda yapılmış lisansüstü çalışmalarda mevcuttur. Yapılan bu çalışmalar devrin sosyal hayatını, inanç sistemini, varlık ve dünyayı algılayış biçimlerini, dönemin folklorik özelliklerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Nâmî 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında yaşamış, "Sultan III. Murad (1574-1595) ve Sultan III. Mehmed (1595-1603) dönemlerini idrak etmiş bir şairdir." (Yenikale, 2022). Bu sebeple çalışmamızda Nâmî'nin kozmik unsurları kullanması yüzyılın telakkisi ile incelenecektir.

1. Gökyüzü ile İlgili Unsurlar (Çarh, Âsumân Sipih, Gerdûn, Felek, Fezâ, Semâ)

1.1. Felek

Felek, Develioğlu'nda gökyüzü, sema (1995: 255); “*Türkçe Sözlük*”te dünya, âlem, talih, baht, şans, (2011: 858); Şemseddin Sâmî'nin “*Kâmûs'ı Türkî*”sinde her bir seyyareye mahsus bir gök tabakası (1989: 1004); olarak tanımlanırken Onay, sadece gök (1992: 166) şeklinde tanımlamıştır. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'nde (1981: 3/179) felek, yuvarlak kum tepesi, yörünge, dairevi hareketle dönen küre; Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*'nde ise (2006: 447) yuvarlak, kütük, kızak olarak geçmektedir.

“*Felek, astronomi ile ilgili bir terim olup, müstedir (yuvarlak) hareketlerle akan dünya küresi ve bu kürenin muntikası, ay ve güneşle beraber seyyarelerden (gezegenler) her birinin hareket ettiği yörüngesi anlamına gelir*” (Pakalın, 1946, s. I/596). *Çoğulu eflak olan feleğin özellikle gök anlamıyla ilgili olarak felek-i aksâ, felek-i â'lâ, felek-atlas (dokuzuncu kat gök), felek-i cevzehr (hâle, ayın çevresinde görülen halka), felek-i esfel (birinci gök), felekü'l a'zam, felekü'l-eflak (dokuzuncu kat gök), feleki, felekiyye (feleğe, gök bilgisine mensup; astronomik), felekiyat (gök ve heyet ilmine ait şeyler, astronomi) (Develioğlu, 1995, s. 255) gibi tabirler kullanılmıştır.*” (Çınar, 2009: 778).

Nâmî Dîvân'ında gökyüzü dönemin astronomi anlayışına uygun olarak işlenmiştir. Bu anlayışa göre dünya kâinatın merkezindedir. Yedi veya dokuz kat gök onun üzerine üst üste geçmiş vaziyettedir. Her gök katında bir seyyare bulunduğu inanılır. Bunlar, Ay, Utarid, Zühre, Güneş, Mirrih, Müşteri ve Zuhâl'dir (Pala, 1989: 165).

Aşağıdaki beyitte Nâmî gökyüzündeki hilali hûrîler tarafından konuklarını ağırladıkları bir çöreğe benzetmiştir.

Felekde toğradılar kırs-ı mâhî şanma hilâl²

² Bu makalede kullanılan beyitler, “*Mehmed Nâmî Efendi Dîvânı ve Dîvânı'nın Tahlili*” Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (devam ediyor) isimli dokto-

Konuqlanur gibi cennetde dağı zümre-i hûr (K 1/13)⁴

[Göktekini hilal sanma hûrî zümresi konuk ağırlar gibi ay ekmeği doğradılar.]³

Aşadıdaki beyitte Nâmî gökyüzünü bir çadıra, güneş ışınlarını da çadıru ayakta tutan sabitlenmiş kazıklara sıkıca bağlanan gergin iplere benzetmektedir.

Bir haymedür felek aña hürşid şemsedür

O haymeye eşi“‘a olupdur tınâb şekl (K 2/12)

[Sema bir çadırdır. Ona Güneş şemsedir. Güneş ışınları da o çadıru ayakta tutan sabitlenmiş kazıklara bağlanan iplerdir.]

Aşadıdaki beyitte diğer kullanımlarından farklı olarak felek yani sema bir ata, Ay ve Güneş de ata binildiğinde harekete gečilmesini sağlayan üzenđiye benzetilmiştir.

Ĥink-i felek-i raşş ki hümâyûnidur anuñ

İki yanında mihr ü meh olmuş rikâb şekl (K 2/13)

[Felek atı padişaha ait makamın gösterişli, güzel atıdır. Ay ve Güneş de atın iki yanında karnı hizasına doğru sarkan üzenđiye benzetilmiştir.]

“Ay’ın etrafında bulunan “hâle”, “Ay ağılı, ay harman, Ayça” gibi isimlerle bilinen hâle, ayın etrafında ortaya çıkan parlak ışık demetidir. Güneş’in etrafında görülen güneş hâlesine “Zufâre” denmektedir. Ay’ı sarmasıyla da sevgiliye benzetilen hâle, havada nem varken ortaya çıkarsa bu durum yağmura işaret eder bu sebeple de yağmurla birlikte kullanılır.” (Gülüm, 2014: 543). Aşadıdaki beyitte de parlak ışık demeti, sevgilinin yüzünün parlaklığına; kıskanan ayın kendini asmak için kullandığı ipe benzetilmiştir:

Felekde hâle değil reşk-i mâh-ı rüyûñ ile

Aşılmağ istedi meh gerdenine tağdı resen (K 4/23)

[Semada bulunan ayın etrafında gördüğün hâle değil, sevgilinin ay gibi parlak yüzünü gören ayın kıskançlıktan boyuna taktığı iptir.]

Deniz (1995: 15)’te “Gökler dönerken, yıldızlar ve burçlar da döner. Bunların her birinin hâkim oldukları iklimler ve

ra tezimizden alınmıştır. Bundan sonraki beyitlerde her bir beyte kaynakça verilmeyecek sadece nazım şekilleri ve beyit numaraları verilecektir.

³ Beyitler nesre çevrildikten sonra Yenikale, 2020 adlı eserle mukayese edilmiştir.

saatler vardır ve astrolojiye göre tüm bunlar insan hayatı üzerinde rol oynar. Bu yüzden şairler gökyüzünü hadiselerden dolayı sorumlu tutmuş; içinde hile, sihir, büyü var diye şikâyet etmişlerdir.” demektedir.

“Şairler kötü talihlerini feleğe yüklerler. Dokuzuncu felek olan Atlas feleğinin ters dönüşünden dolayı “kahpe felek, dönen felek” gibi ifadeler kullanılmaktadır. Atlas feleği dönerken diğerlerini de kendi istikametinde dönmeye zorlar. Kendi istikameti dışında dönüşü zorlanan sekiz felek, insanların talihleri, refah ve mutlulukları üzerinde değişken ve aksi durumlar ortaya koyar.” (Pala, 1989: 164). “İnsan doğduğu zaman hangi yıldızın tesiri altında kalırsa, hayatının ona göre şekilleneceğine inanılır. Kişi, uğurlu bir yıldızın tesirinde doğmuşsa bahtının açık; uğursuz bir yıldızın tesirinde doğmuşsa, kişinin bedbaht olacağı ve her işinde zorluklarla karşılaşacağı düşünülür.” (Akpınar, 2002: 174).

Aşağıdaki beyitte cömertlik göğünden kastedilen Şeyhülislam Zekeriyya Efendi’dir. Bu beyitte de şair, lütuf sahibi olmasıyla bilinen Şeyhülislam Zekeriyya Efendi’den yardım dilenmekte feleğin kendisine yüz çevirdiğini ifade etmektedir.

Yüz urduğum kapuña budur ey sipihr-i kerem

Çevirdi yüzünü i’râz idüp felek benden (K 4/24)

[Ey cömertliğin göğü, felek benden yüz çevirdi. Senin kapına yüz vurmamın sebebi budur.]

Aşağıdaki beyit Sultan III. Mehmed’e methiye olup onun gün gibi aydınlık yüzünü görmek için her sabah gün doğumu gerçekleşmektedir denilmektedir.

Kaldır(ur) bām-ı felekden her sehergeh başını

Gün yüzüñ seyr itmek ister gâlibâ pinhân şubḥ (K 6/2)

[Sabah, her seher vakti gökyüzünden başını kaldırıp galiba senin yüzünü gizlice seyretmek ister.]

Aşağıdaki beyitte kullanılan “felek” talih, kader anlamlarında kullanılmıştır. Hastanın sararmış bedeni altına benzetilerek gömülme istenmiştir. Aslında burada gömülme kastedilen defnedilmektir. Ölüm çağrıştırılmıştır. Başka bir anlamda ise değerli eşyaların gömülerek saklanması ifadesi söz konusudur.

Gömmek istermiş felek beni ḥasteyi yir altına

Pister-i miḥnetde cism-i zerdimi altun şanup (G 10/4)

[Felek beni hasta yatağında, sararmış bedenimi altın sanmış da yer altına gömmek istemiş.]

1.2. Çarh

Gökyüzü, dîvân edebiyatında en çok kullanılan mazmunlardan birisidir. Dolayısıyla “felek, çarh, âsumân, sipihr, gerdûn” gibi kelimelere şiirlerde rastlamak mümkündür. Aşağıdaki beyitte gökyüzü olarak kullanılan çarh kelimesi cerraha, hilal usturaya benzetilmiştir. Zannolunur ki gün doğumu ile birlikte sünnet olan şehzadenin acısı hafifleyecektir. Kâfûr ise Uzakdoğu ülkelerinde yetişen ve tıpta kullanılan, çiçeği papatya çiçeğine benzer. Afiyet ve iştah açıcı, ateşli şişlikleri giderici, baş ağrısını dindirici ve uyku verici özelliklere sahip olduğuna inanılır (Pala, 1989: 276).

Hilâli eyledi ustûre çarh olup cerrâh

O demde düzdi aña şubh merhem-i kâfur (K 1/7)

[Gökyüzü cerrah olup hilai ustura eyledi. Sabah, kâfur merhemini ona o zaman sürdü.]

Aşağıdaki beyitte çarh-ı hezar-dîde yani binlerce gözü olan felek sözünden kastedilen yıldızlar olabileceği gibi hangi yerden bakılırsa bakılsın Sultan Murad gibi padişahın cihanda cömertlik ve iyi huyluluğu bir daha görülemeyeceği kastedilmektedir.

Çarh-ı hezâr-dîde ne gördi ne göriser

Bir şeh cihânda ol şeh-i ‘âlîcenâb şekl (K 2/11)

[Binlerce gözü olan felek, o padişah gibi cömert, iyi ahlaklı birini cihanda ne gördü ne görecektir.]

Aşağıdaki kullanımında çarh kelimesi kocakarı anlamında kullanılmıştır. Söz sanatları ile zenginleştirilen beyitlerde aşağıda gökyüzü ile ilgili terim olan çarh kelimesinin kocakarıya benzetilerek kişileştirme sanatına uygun olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

Zibâ kabâları biçeyin sen cevâna ben

Ayru hoşun eğir düğini çarh-ı pîr-zen (G 168/1)

[Ben, sen gence süslü elbiseler biçeyim. Kocakarı felek ise eğirdiğini ayrı koysun.]

1.3. Âsumân

Gökyüzü genellikle memduhun cömertliği, himmeti, adaleti gibi özellikleriyle kıyaslanır. Aşağıdaki beyitte sultanın himmetinin büyüklüğü âsumân ile kıyaslanmış ve bu cömertlik ve himmet sayesinde yeryüzünde gece veya karanlık olmayacağı ve sürekli aydınlık kalacağı vurgulanmıştır.

Âsümân-ı himmetüñ şol deñlü vâsi'dür şehâ

Bulmaya pâyânın olsa niçe yıl püyân şubh (K 6/20)

[Ey Sultan, senin himmetinin göğü o kadar yücedir ki sabah yıllar geçse de son bulmaz.]

Âsumân, bünyesinde Güneş ve Ay'ı barındırmaktadır. Güneş ve Ay ise yeryüzünü aydınlatmaktadır. Aşağıdaki beyitte Güneş ve Ay'ın sevgilinin eşiğine baş eğerek ay yüzlü sevgilinin ışığından beslendiği vurgulanmıştır.

Her gün işigüne n'ola baş egse âsmân

Mihr-i ruhuñdan ay ü güneş müstefiddür (G 40/4)

[Gökyüzü senin eşiğine her gün baş eğse şaşılır mı? Ay ve Güneş senin yüzünün ayından istifade etmektedir.]

Güneş ve Ay, parlaklığı nedeniyle şiirlerde genellikle sevgilinin yüzüne benzetilir. Hatta bu benzetme bazen tersine bir benzetme şeklinde kullanılabilir. Yani Güneş ve Ay sevgilinin yüzüne benzetilir. Bu durumda sevgili Güneş ve Ay'dan daha parlak olur.

Ey dil ne mihre bak ne meh-i âsmâni gör

Var âstânına o meh-i nâ-mihrbâni gör (G 51/1)

[Ey gönül, ne güneşi ne gökyüzündeki ayı gör, gökyüzüne var o merhametsiz sevgiliyi gör.]

1.4. Sipîhr

Aşağıdaki beyitte sipîhr üzerinde barındırdığı yıldızlar veya gök kuşağı rengârenk bir tavus kuşuna benzetilmiştir.

Nite ki cilve-i tāvus hoş-ıhrām-ı sipîhr

Ola bu hâlet ile nūr-bağış ebşâra (K 10/24)

[Gökyüzü cilveli tavus kuşunun edalı yürüyüşü gibi göz-lere nūr bahşetsin.]

1.5. Gerdûn

Felekle ilgili kullanılan bir başka kelime de gerdûndur. Gökyüzü anlamında kullanılmıştır. Aşağıdaki beyitte Sultan III. Murad'ın oğlu III. Mehmed'in sünnet düğünü sebebiyle yazılan kasidede düğünde çalınan davulun ve nekkâre seslerinin gökyüzünü kuşattığı belirtilmektedir.

Şadâ-yı kûs u nekkâre yetişdi gerdûna

İşitmeye bunı gûş-ı zamâne tâ dem-i şûr (K 1/10)

[Kös ve nekkarenin sesleri gökyüzüne ulaştı. Zamanın kulağı böyle bir sesi düğün gününe kadar hiç duymadı.]

1.6. Fezâ

Aşağıdaki beyitte fezâ kelimesi aşğın gönlünün derinliklerindeki yara olarak düşünülmüş ve sevgilin bakışlarına sinisini hedef olarak göstermiştir.

Fezâ-yı sîneme gel dâğımı gör ey kemân-ebrû

Senüñçün tîr-i gamze atmağičün bir nişân buldum (G 148/4)

[Ey keman kaşlı sevgili gel de göğsümün derinliklerindeki yaraları gör. Senin gamze okun için sinemi nişan tuttum.]

Nâmî aşağıdaki beytinde kendi gönlüne seslenerek gönlüne meyhane ve gamhane kıyaslaması yapmaktadır. Meyhanenin ferahlık verdiğini gamhanede ferahlık bulamayacağını ifade etmektedir.

Ferah-fezâ yer olur mı saña meyhâne gibi

Ey gönül sen zann eyleme gamhâne gibi (G 207/1)

[Ey gönül gamhaneyi meyhane gibi ferahlık veren bir yer olarak düşünme.]

1.7. Semâ

Nâmî aşağıdaki beytinde ay yüzlü sevgiliye seslenerek ahının dumanını gidermesini istemektedir. Zira ahın dumanı aşğın derin ahı neticesinde çıkar. Şair sevgiliden ah çektirmesini dolaylı olarak istemektedir.

Gel dūd-ı âhımı işigüñden izâle kııl

Olmaz bugün semâda şehâb ey kamer-likâ (K 8/8)

[Ey ay yüzlü güzel âhımın dumanını eşigünden gider. Çünkü bugün gökyüzünde bulut yoktur.]

2. Yıldızlar (Ahter, Kevkeb, Kevâkib, Nücûm, Encüm, Sitâre)

Yeryüzünde meydana gelen olayların, gök cisimlerinin özellikleri ve hareketleri ile ilgili olduğu prensibi üzerine kurulu olan astroloji bilimi, İslâm literatüründe ilm-i nücûm, ilm-i ahkâm-ı nücûm, ilmü't-tencîm gibi isimlerle anılır (Büyükkarcı Yılmaz, 2014: 132). Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre yıldızlar iki kısma ayrılır; bir kısmına sabit yıldızlar diğere gezegen adı verilir. Birbirlerine olan uzaklıkları daima eşit olan sabit yıldızlardır. Birbirlerine bazen yakın bazen uzak olanlara ise gezegen denilir. Sabit yıldızlar binyüzoniki adettir ve ışıklı cisimlerdir. Her birine bir isim konulması imkansız olduğundan bilginler toplu görünümelerini altmışa bölüp, her birine bir şekil üzere isimler vermeyi uygun görmüşlerdir. Eski filozoflar arasında şöhret yapmış kimselerin isminden, bazı hayvan, bitki, cisim ve âlet isimlerinden birer isim koymuşlardır (Erzurumlu İbrahim Hakkı: 68).

2.1. Yıldız

Aşağıdaki beyit de “gözlerinin yıldızı düşmek” ifadesi “dayanacak gücü kalmamak” anlamını verecek şekilde kullanılmıştır. Hz. Yakup peygamberin de çok ağlamaktan gözlerinde dayanacak güç kalmamış, gözlerine ak düşmüştü.

Çok giryeye ile gözlerimüñ yıldızı düşdi

Mâh ruñını bir dañi görem mi ki eyâ (G 1/2)

[Çok ağlamaktan gözlerimin yıldızı düştü. Acaba Ay gibi yanağını bir daha görebilir miyim ki?]

2.2. Kevkeb

Aşağıdaki “kevkeb-i sa'âdet” ifadesi sevgili için kullanılmıştır.

Ol mâhı sinem üzre gören dimiş ki hayfâ

Ol kevkeb-i sa'âdet bu hâksâre düşmiş (G 90/2)

[O Ay gibi parlak yüzlü sevgiliyi göğsüm üzere görenler ne yazık ki, “O saadet yıldızı bu toprağa düşmüş” demişlerdir.]

2.3. Nücûm

Aşağıdaki dizelerde gece vakti yıldızlar arasında görünen hilal, işlemeli bir yatakta uyuyan sevgiliye benzetilmiştir.

Nücüm içre görüp mâh-ı nevi dün gice çerh üzre
Uyur şandum o yâri bir münakkaş câme-ğ'âb içre (G
194/3)

[Gökyüzünde hilali dün gece yıldızlar içinde görünce o
yâri işlemeli yatak da uyuyor sandım.]

2.4. Encüm

Aşağıdaki kullanımında yıldızlar ikram için konulan çe-
rezlere benzetilmiştir.

Nânî kırş-ı mihr nuql encüm meyi anuñ şafak

Çekdisen şeh yâdına bir kâse-i gerdân şubh (K 6/21)

[Ekmeği yuvarlak Güneş, çerez yıldızlar, içkisi şafak kı-
zıllığı gibi olan sabah vakti padişahın anısına bir kâse kadehten
içtin.]

Encüm kelimesi yine farklı bir kullanımla yıldızların kar-
şılığı olarak kullanılan bu kelime aşağıdaki dizelerde “ter” an-
lamında kullanılmaktadır.

Görinen yer yer degül encüm görüp nâgeh seni

Gün yüzüñden şerm idüp dökdi ‘arağ ey cãn subh (K
6/5)

[Ey Sevgili, ara sıra görünenler yıldızlar değil, günün sa-
bah vakti senin yüzünü ansızın görünce utancından döktüğü
terlerdir.]

2.5. Sitâre

Aşağıdaki gazelden alınan beyitte “sitâre” sözcüğü ah
kıvılcımlarına benzetilmiştir.

Ruhsârı mâha beñzer işigi âsmâna

Nâmî şerâr-ı âhum anda sitâre düşmiş (G 90/5)

[Ey Nâmî o sevgilinin yanağı aya benzer eşiği ise gökyü-
züne, o anda ahımın kıvılcımları yıldız olmuştur.]

3. Burçlar

İlm-i nücumda önemli yer tutan burç, hâlâ halkın çoğun-
luğunun inandığı bir gayb ilmidir. Güneşin dünya çevresinde
döndüğüne inanan eski astronomi âlimleri, güneşin bu seyri es-
nasında 12 eşit dilimden geçtiğine inanmışlar ve her dilime bir
ad vermişlerdir. Bu adlar o dilim içindeki takımyıldızlarına isti-
naden konulmuştur (Pala, 1989: 90).

Aşağıdaki beyitte sevgiliye yüklenen güzel sıfatlar gökyüzüyle ilişkilendirilerek verilmiştir. İlm-i nücum ile ilgilenenlere göre her insan bir yıldızın tesiri altındadır. Her biri ayrı özellik arz eder. İnsanlar da burçlarına göre iyi-kötü, cimri-cömert, şanslı-şanssız, esmer-sarışın vs. olurlar (Pala, 1989: 90).

Ey meh-i burc-ı leâfet dilber-i hürî-şîfat

Görelî rüyuñ görünmez gözime aşlâ melek (G 104/3)

[Ey güzellik burcunun Ay'ı, cennetin güzel kızı gibi olan sevgili senin yüzünü gördüğümde beri melek gözümde asla görünmez.]

4. Gezegenler (Yedi erkân)

Batlamyus'tan gelen eski astronomi anlayışına göre felek, dünyayı çevreleyen dokuz kubbeden meydana gelir. Aynı zamanda yedi kat olarak da tasavvur edilir. Dünyanın etrafını soğan zarlarına benzer şekilde kuşatmış gök tabakalarının her biri birer yıldızla mahsustur. İlk yedi felekteki yedi gezegen dünyaya yakınlıklarına göre şöyle sıralanmıştır: Ay, Utârid, Zühre, Güneş (Şems), Mirrîh, Müşterî, Zühal gezegenleri bulunur. Sekizinci felek sabit yıldızlar ve burçlar, en dışta olan ve hepsini içine alan dokuzuncu felek ise “felekü'l-eflâk”, hepsinden büyük olduğu için de “felek-i a'zam” adı verilmiştir (Kurnaz, 1995: 306-307),

4.1. Müşterî

Müşterî, gezegenlerin en büyüğüdür. Çıplak gözle görülebilen tek gezegendir. Bu özelliği ve parlaklığı sebebiyle beyitlerde övülenin yüzü olarak kullanılmaktadır (Sefercioğlu, 2001: 367). Müşterî etkisi altında doğmuş olanlar, terbiyeli, utangaç, iyi ve yumuşak huylu, alçak gönüllü, cömert olurlar. Düzgün ve güzel söz söylerler (Pala, 1989: 374).

Yukarıdaki açıklamalar göz önünde bulundurulursa aşağıdaki beyitte sevgili, bütün güzel özellikleri bulundurması bakımından müşterî yıldızından bile üstün tutulmuştur.

Rüyuñ leâfeti yok Mihr ile Müşterîde

Hakķā ki yok nazîrūñ āyîn-i dilberîde (G 180/1)

[Senin yüzünün güzelliği Güneş ve Müşterî'de yoktur. Hakikaten dilberlik âdetinde senin eşin benzerin yok.]

4.2. Güneş (Mîhr, Âfitâb, Şems, Horşid, Hor)

Güneş, horşid, mîhr, âfitab, şems kelimeleriyle ve bazı sıfatlarla birlikte işlenmesinin yanı sıra “Cihan Sultanı” olarak kabul görülür ve dördüncü felekte yer alır. Pazar gündüz ile perşembe akşamına hâkimdir (Işıkhan, 2014: 110-114). Güneşin tabiatı orta derecede sıcak ve kurudur. Kuvvet, şiddet, kahr, gazap, rağbet, his incelik, hayâ ve iffet sıfatları vardır. Öteki gezegenlerden çok büyüktür ve aya ışık verir. Ve diğer yıldızlardan daha parlaktır (Erzurumlu İbrahim Hakkı: 294).

Şair aşağıdaki beyitlerde kullandığı kimi teşbihlerde sevgilinin parlak, aydınlık yüzü, kimi yerlerde sevgi, kimi yerlerde de sultanın yüzüne teşbih ederek düşmanlarını yakıcı ateşiyle mahveden güneş ışını olarak kullanmıştır. Bazı beyitlerde ay ve güneşin üzenkiye teşbihi edilmesi de sık rastlanan benzetmelerdendir. Zaman zaman zerre-Güneş ilişkisi kullanılarak tezat sanatı da yapılmıştır.

Kendisine ve şairliğine değer verilmediğinden bahseden şair, kendisini zerreye benzetmektedir. Eğer değer görmüş olsaydı yazmış olduğu şiirleriyle âleme Güneş gibi ışık saçacağından bahsetmektedir.

Olaydı zerre kadar kim bu zerreye nazaruñ

Güneş gibi bu kaşidem virürdi ‘âleme nür (K 1/33)

[Olaydı bu zerreye zerre kadar iltifatın, bu kasidem Dünya’ya Güneş gibi ışık saçardı.]

Aşağıdaki kaside de güneşin yakıcı sığağı ile sultanın düşmanı olanların yakıcı ateş ile mahvolmaları için edilmiş bir bedduadır.

Pertev şalup cihâna güneş gibi ruhları

Ceyş-i ‘adūsı mahv ola anuñ serâb şekl (K 2/26)

[Onun yanakları cihana güneş gibi ışık salıp, düşman askerlerini serap gibi mahvetsin]

Aşağıda Güneş altın üsküflü bir köleye benzetilmiştir.

İşigünde altun üsküflü gulâmuñdur güneş

Elde bir sîmîn ‘aşâ tutmuş olub derbân şubḥ (K 6/17)

[Eşiğinde altın üsküflü kölemdir güneş. Sabah ise elinde gümüş bir asa tutan kapıcın olmuştur.]

Âşık sevgilisini doğan güneşten bile sakınıp kıskanmaktadır. Güneşin doğmasını âşık sevgilisine seslenerek “Yoksa

yüzünü mü gösterdin de her seher vakti kapına yüzünü sürmektedir” diyerek hüsn-i ta’lil yapılmıştır.

Güneş sürer kapuña her seher ruḥ

Aña ‘arz eyledik cāna meger ruḥ (G 27/1)

[Güneş her seher vaktinde kapına yüzünü sürer. Ey Can, yoksa yüzünü ona mı gösterdin?]

O güneş yüzlü sevgiliyi yalnız göremeyen âşığın sitemi söz konusudur. Ayrılık gecesinde çektiği elemeleri sevgiliyi yalnız görebildiğinde bahsetmek istemektedir. Burada âşık sevgilinin yüzünü göz alıcı bulmasından ya da görenlerin içini yakması bakımından Güneş’e benzetilmektedir.

O güneş yüzlüyü bir kez görebilsem tenhā

Şeb-i hicrānda biraz çekdügüm ālā mı disem (G 151/3)

[O Güneş yüzlüyü bir kez yalnız görebilsem de ayrılık gecesinde çektiklerim ālā mı desem?]

4.2.1. Mihr

Gökyüzündeki en parlak cisim olması sebebiyle güneş, yıldızların hükümdarı olarak kabul edilmiştir (Şentürk, 1994: 159).

Aşağıdaki kaside de Güneş’in doğuşu bir taca benzetilmiştir.

Şanma ey meh-rū zuhūr iden ufukdan mihrdür

Atdı ruḥsāruñ görüp tācın göge ol ara şubḥ (K 6/4)

[Ey Ay yüzlü! Ufuktan doğan sanma ki Güneş’tir. Sabah senin yüzünü görünce o an tacını Güneş göğе attı.]

Bazı beyitlerde gökyüzü soylu bir ata, ay ve güneşte üzengeye benzetilmektedir.

Māh-ı nev zīn olsa mihr ü meh rikābuñ yiridür

Esb-i yekrānuñ olursa çerḥ-i ser-gerdān eger (K 9/8)

[Dönen gökyüzü senin soylu atın olursa hilal bu atın eye-ri, ay ve güneş de üzenğin olsa yeridir.]

Mihr kelimesi yukarıdaki kullanımlarından farklı olarak “sevgi” anlamında da kullanılmaktadır.

Ol āfet ğayrıya mihr ü vefāyı bī-ḥisāb eyler

Baña ammā ki yılda bir vefā itse ḥisāb eyler (G 73/1)

[O sevgili, başkasına sevgi ve vefayı hesapsız gösterir ama bana da yılda bir defa vefa gösterse onu hesap eder.]

Sevgilinin yüzü genellikle Güneş'e benzetilmektedir. Âşığın gönlünde sevgilinin güzelliğini sakladığı anlatılmaktadır. Gizlediyse mihr-i rûyın dilde Nâmî âferin
Zerre-i nâçizde mihr-i dıraḥşân gizlemiş (G 89/5)
[Nâmî gönlünde sevgilinin aşkını gönlünde gizlediyse aferin zira küçücük bir zerre de parlak bir Güneş'i gizlemiş.]

4.2.2. Âfitâb

Âfitâb, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*'nde (Uludağ, 1999: 24) güneş anlamında kullanılmakta ve âfitâb-ı celâl (ululuk güneşi) ve âfitâb-ı vücûd (varlık güneşi) gibi deyimlerde geçmektedir.

Aşağıdaki beyitte de felek sahnesi yani dünya bir insana, insanın başı da Güneş gibi düşünülmüştür:
Görünen şahın-ı felek üzre degildür âfitâb
Şeh-süvâra itdi yoluñda başın ğaltân şubḥ (K 6/16)
[Usta binici, feleğin sahnesinde görünen güneş degildir. Sabah senin yolunda başını top gibi yuvarlamıştır.]

4.2.3. Şems

Sabah vakti kişileştirilerek ayet ve sûre okuyan birine benzetilmektedir. Sabah, Şems sûresi ile başlayıp akşam Leyl suresinde okumayı bitirmiştir. Şems kelimesi burada sûre olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat kelime anlamlarına bakacak olursak leyl, gece; şems, Güneş anlamına da işaret edilmiştir.

Çıkmış idi sûre-i ve'ş-Şemse görem dün seher
Buldı aḥşam âyet-i ve'l-Leylde pâyân şubḥ (K6/19)
[Sabah, dün seher vakti Şems suresine çıkmıştı, gördüm. Akşam olduğunda Leyl suresinde son buldu.]

4.2.4. Hürşid

Sevgilinin yüzü güne benzetilmektedir. Zerrelere yani toz kümelerinin de Güneş'i görünce havada uçuşması kişileştirilerek raks etmek özelliği aktarılmıştır.

Gün yüziñ görse rakş ider 'uşşâk
Görse hürşidi rakş eder zerrât (G 16/5)
[Zerrelere Güneş'i görseler dans ederler. Âşıklar da senin gün yüzünü görünce dans ederler.]

4.3. Ay (Mâh, Kamer, Bedr)

Işığın ateşten değil ışıktan alan, nuruyla geceye güzellik veren Ay, pazartesi gündüz ile cuma gecesine hâkim bir ışık kaynağıdır. Birinci feleğe hâkimdir. Tabiatı soğuk ve nemlidir. Bu seyyarenin etkisi altında olanlar zayıf, metanetsiz, endişeli, kararsız, ihmalkâr ve hayalperest olurlar (Pala, 1989: 55).

Ay ve Güneş'in ihtişamlı ışığının olmasını sevgilinin yanağından almasına bağlanmıştır. Burada Güneş sözcükleri hem gezegen anlamında kullanılmakta hem de sevgilinin parlak yüzüne benzetilmektedir. Hatta Güneş ve Ay'ın ışığını sevgilinin parlak yanağından aldığı söylenerek mübalağa yapılmaktadır.

Her gün ışığına n'ola baş egse âsmân

Mihr-i ruhuñdan ay ü güneş müstefiddür (G 40/4)

[Semâ her gün senin eşığına baş eğse ne olur? Ay ve Güneş senin yanağının güneşinden yararlanırlar.]

4.3.1. Mâh/ Meh

Ay parlaklığı i'tibârı ile yüze veya alına, diğer vasıflarıyla berâber sevgiliye müşebbehünbih olmuştur (Çavuşoğlu, 1971: 243). Bazen de aşağıdaki örnekte olduğu gibi, mâh kelimesi açık istiare yoluyla sevgili yerine kullanılmıştır.

Birez ahvâlimiz yandık o mâha

Bu gece bir yaña ben bir yaña şem' (K 3/8)

[O ay yüzlüye bir yandan ben bir yandan mum, bu gece biraz durumumuzdan bahsettik.]

Pervâne, mum ışığının çevresinde döner döner ve öyle bir an gelir ki kendisini mumun alevine bırakmış (Pala, 1989: 402). Âşık gönül pervanesinin yanmasını önemsiz buluyor. Bu beyitte de açık istiare yoluyla sevgili yerine kullanılan mâh ifadesini görüyoruz.

Şebi qadr olup ol mâhuñ ruhu anda çerâğ olsun

Gönül pervânesi yanarsa yansun kendü sağ olsun (G 159/1)

[O ay yüzlü sevgilinin gecesi Kadir gecesi gibi kutlu olup sevgilinin yanağı da mum olsun. Gönül pervanesi yanarsa yansın kendi canı sağ olsun.]

Ay nuruyla güzeldir ve geceye güzellik verir. Bu nurlu yüzüyle ay sevgiliden başkası değildir (Pala 1989: 55).

Oldığıçün dikmesi bezm içre mäh-ı hüsniñüñ
Ehl-i şevk içinde buldı böyle ‘izz ü cāh şem‘ (G 99/2)

[Mum, mecliste ay gibi güzelliğinin dikmesi olduğu için eğlenenler içinde böyle bir itibar buldu.]

Kurs tasavvurunda Ay, ekmeğe benzetilir ve bununla oluşturulan sofrta tasvirinde gökyüzündeki hilal hûrîler tarafından konuklarını ağırlar.

Felekde toğradılar kurs-ı mühî şanma hilûl
Konuklanur gibi cennetde dağı zümre-i hûr (K 1/13)

[Göktekini hilal sanma hûrî zümresi konuk ağırlar gibi ay ekmeği doğradılar.]

Aşağıdaki beyitte III. Murad adaleti sebebiyle aydan daha üstün görülmüş hatta ayın, onun yanında mum gibi kalacağı belirtilmiştir.

Murād Han-ı cihān sultān-ı ‘ādil
Anuñ her şeb öñinde mäh ola şem‘ (K 3/16)

[Âdil cihan sultanı Murad Han’a her gece ay, önünde mum olsun.]

Sevgili Ay’a benzetilmesinin yanında şehzade de yeni aya benzetilir. Hatta Ay değil Güneş bile onun yanında sönük kalır.

Ne şāhzāde sipihr-i sa‘ādete meh-i nev
Ne mäh yanına gelse mihr olur bî-nūr (K 1/4)

[Şehzade değil, mutluluk göğünün yeni Ay’ıdır. Yanına gelse ay değil güneş bile sönük kalır.]

Aşağıdaki kullanımında herkesin kaderine düşen bir yıldız olarak şairin hanesine Ay düşmüş. Şair Ay’ı kendi yıldızı olarak görmektedir.

Bu gice ol mäh nev-mestāne düşmiş hāneñe
Şimdi bildüm bende ey Nāmî sitāreñ var imiş (G 92/5)

[Bu gece yeni Ay hanene sarhoş olup düşmüş. Şimdi bildim ben de Ey Nâmî senin yıldızın varmış.]

Ay etrafında oluşan hâle bazen sevgilinin yüzündeki ayva tüyelerine benzetilir.

Gird-i ruğında hattımı gösterdi dün gice
Mäh-ı münîr gibi nişûn virdi hâleden (G 154/4)

[Yuvarlak yüzündeki ayva tüyelerini dün gece gösterdi. Parlak Ay’ın etrafındaki hâleyi hatırlattı.]

4.3.2. Kamer

Dîvân şairlerinin en sık kullandığı mazmunlardan bir tanesidir. Şiirlerde çok sayıda teşbih unsuruyla karşımıza gelmektedir. Burada çok sayıda karşılaştığımız bir teşbih unsuruyla karşımıza gelmektedir. Sevgilinin parlak yüzünün benzetilene olmuştur.

Gün gibi ‘arz-ı cemâl etmeziseñ bize şabâh

Ey kamer-çehre seniñle ne selâm ü ne şabâh (G 24/1)

[Ey çehresi Ay gibi olan sevgili! Gün gibi bize sabahları yüzünü göstermez isen seninle ne selam ne sabah.]

4.4. Hilâl (Mâh-ı Nev)

“Mâh-ı nev olarak kullanılan hilal, çoğu zaman sevgilinin kaşdır. “Hilâl-i ıyd” veya “hilâl-i rûze” tamlamaları, ayın görünmesiyle oruç ayının ve bayramların, hilalin görüldüğü zaman başlaması geleneğiyle ilgilidir. Sevgilinin hilal kaşlarının görünmesi ile âşîğın bayramı başlamaktadır. Oruçlu kişinin bayram hilalini gözlemesi ile âşîğın sevgilinin kaşını gözlemesi arasında fazla bir fark yoktur.” (Pala, 1989: 55). Sevgilinin güzellik unsurlarından biri olan sevgilinin kaşlarını hilalden üstün tutarak hilali sevgilinin kaşlarıyla kıyaslayıp hilalin noksan kalacağı ifade edilmektedir.

Nokşân hâlini silüp eylerdi ser-fürü

Ebrûlar ile itse o mâhuñ hilâl baħş (G 21/5)

[Hilal, ay gibi güzel sevgilinin kaşlarıyla iddialaşa noksan hâlini anlayıp başını önüne eğdi.]

Hilal diğer kullanımlardan farklı olarak sanıyoruz ki şekli dolayısıyla bir hançere benzetilmektedir.

Tiğün aşıldı ‘arşâ görinen degil hilâl

Oldı şeb aña ey şeh-i ‘âlem kırâb şekl (K 2/15)

[Ey cihan sultanı! Arşta görünen hilal değil senin kılıcın asıldı. Gece ona kılıç kını olmuştur.]

4.5. Dolunay (Meh-i tâbân)

Ay’ın dolunay hâli için “bedr, meh-i tâbân, mehtab, meh-i tamâm, meh-i çâr-deh” gibi kelime ve tamlamalar kullanılır (Pala, 1989: 55). Dolunay ışık unsuru olarak, sevgilinin yüzüne benzetilen olarak kullanılır (Karaköse, 2012: 33). Teşhis sana-

tıyla bağ eĝen birine benzetilen ay, eĝer bağ eĝmezse aya vücudu mahvolsun diye bedduada bulunmaktadır.

Göreyin zâr ü nizâr olup helâk olsun teni

Ser-fürü itmezse karşında meh-i tâbân eger (K 9/10)

[Parlayan Ay eĝer senin karşında başını eĝmezse perişan olup vücudu mahvolsun.]

Yeni Ay şafakta kan bulaşmış hançere benzetilerek gökyüzündeki parlaması darbeye uğramış olarak telakki edilmektedir.

Ƙan bulaşmış hançere beñzer şafağda mâh-ı nev

Uğramışdur bu felek bir mâh-ı tâbân zahmına (G 186/2)

[Bu gökyüzü parlak Ay'ın darbelerine uğramıştır. Yeni Ay şafakta kan bulaşmış hançere benziyor.]

5. Işık (Ziyâ, Şa'sa'a, Nûr, Pertev, Leme'ât, Şu'â)

Aşağıdaki beyitte mum bir derviş olarak düşünülmüştür. Şem' kelimesi "nerde akşam orda sabah" deyiminden hareketle zaman mefhumuna uymayan bir dervişe benzetilmiştir. Beyitte geçen ışık kelimesi Talat (1992: 213)'da Bâtînî taifelerden biri olarak nitelendirilmiş, hulûl ve ittihâd akidesinde ve mahbûbdost oldukları hatta bunların namazı bırakmayı mübah saydıkları belirtilmiştir.

Ne yerde aħşam olsa anda kalur

Fenâyî bir ışıkdur gūyiyâ şem' (K 3/7)

[Mum, nerde akşam olsa orda kalır. Sanki Fenâyî gibi bir derviştir.]

5.1. Pertev

Aşağıdaki kasidede güneşin yakıcı sıcağı ile sultanın düşmanı olanların yakıcı ateş ile mahvolmaları için edilmiş bir bedduadır.

Pertev şalup cihâna güneş gibi ruğları

Ceyş-i 'adûsı mahv ola anuñ serâb şekl (K 2/26)

[Onun yanakları cihana güneş gibi ışık salıp, düşman askerlerini serap gibi mahvetsin]

6. Karanlık (Zulmet, Tîre, Târik)

Nûrun zıddı zulmettir. Bu yönüyle yüz ve yanak nûr; saç ise zulmet sayılır (Pala, 1989, s. 393).

6.1. Zulm

Karanlıklardan sonra sabah olması yağmacı biri olarak düşünülmüş. Yağmacıların talan ettiği gibi sabah gün doğumuyla karanlığın da talan edildiği tasviri yapılmıştır.

Çanda var ise ola ceş-i ‘adūsi tārūmār

Nitekim [zulm ü] zālāmı eyleye tālān şubḥ (K 6/31)

[Sabahın karanlığı darmadağın ettiği gibi zulm ve zulmedenleri de nerde olursa olsun darmadağın etsin.]

7. Gölge (Sâye, Zıll)

7.1. Sâye

Gölge dîvânda “sâye” kelimesi olarak yer almaktadır. Bu kelime dîvân şiirinde gerçek anlamı yanında bir de “himâye, lûtf, teveccüh” anlamlarında kullanılır. Tûbâ ve servi ağacının gölgeleri, oldukça fazla ele alınan düşüncelerdendir (Pala, 1989: 426). İlim denizindeki eşsiz inciye benzetilen Zekeriyâ Efendi, gölgesine sığınılan bir servi ağacı olarak tasavvur edilmiştir.

Odur o baḥr-ı ulûm içre dürr-i yekdâne

Odur o bâğ-ı ma‘ârifde serv-i süye-fiken (K 4/17)

[İlim denizi içinde eşi benzeri olmayan inci odur, o ilim bahçesinde gölge olan servi odur.]

İnsan gölgesiyledir. Aşağıdaki beyitte de şair sevgilinin ayağına düşen gölgeyi yüzü kara yani utanmaz birine benzetmiştir.

Pâyîña düşer yürürmiş her zamân ey serv-kad

Sâye derlermiş aña bir yüzi kara var imiş (G 92/2)

[Ey servi boylu! Her zaman ayağına düşen bir yüzü kara varmış ona sâye derlermiş.]

8. Diğer Kozmik Unsurlar

8.1. Mehtap

Mehtap, Ay ışığı ve aydınlık anlamında kullanılır. Mâh (ay) ve tâb (ışık) kelimelerinin birleşmesinden oluşan bir kelimedir. Genelde içki meclisleri mehtaplı bir gecede olursa daha güzel olduğuna inanılır.

Şeb-i zülfinde ruḥı şevkına bezm it Nāmî

Ḥoş olur meclis-i mey olsa giceyle mehtâb (G 11/5)

[Ey Nâmî! Mehtaplı gecede içki meclisi güzel olur. Saçlarının gecesinde yanağının aşkına meclis düzenle.]

8.2. Kavs-ı kuzah

Gökkuşağı demektir. Güneş ışınlarının su damlaları içinden geçerken kırılıp yansımasıyla oluşur. Şiirlerde genellikle şekil ve renk yönüyle ele alınır (Yıldırım-Gülzar, 2021: 318). Beyitte yer alan “kavs-ı kuzah” ifadesinin de şekil bakımından yaya benzetildiğini görmekteyiz.

Ben bir dilîr-i ma‘reke-i ‘aşk-bâziyem

Çavs-ı kuzah kemânuma nisbet kepâdedür (G 56/3)

[Ben aşk oyununun oynandığı yerdeki bir yiğidim. Gökkuşağı benim yayım ölçüsünde bir yaydır.]

8.3. Şihâb

Kıvılcım, yıldız kaymasıdır (Yıldırım-Gülzar, 2021: 318). Bugünkü fenne göre şihâblar gök boşluğunda bulunan gök cisimlerinin etrafındaki havaya süratle çarparak tutuşmasından meydana gelir (Onay, 1992: 428) ve âşık ile ilgili özellikler verilmektedir. Sevgilinin eşiği gökyüzü, nalçası yeni ay; âşığın gözyaşları yıldız, ateşten ahı ise kayan yıldızlar olarak tasavvur edilmiştir. Âhının ateşten olması şihâb kelimesinin anlamıyla da ilişkilidir.

İşigün âsmân-ı cây na‘liceñ mäh-i nev gördüm

Sirişküm bir bir encüm odlu âhımdur şihâb anda (G 179/2)

[Senin eşiğini gökyüzü makamı, nalçanı da yeni ay olarak gördüm. Orada gözyaşlarım bir bir yıldız, ateşten ahım da kayan yıldız oldu.]

Sonuç

Sonuç olarak Nâmî, Dîvânı'nda kozmik unsurlarla ilgili tasavvurları birçok şairde olduğu gibi dönemin kozmik unsur telakkisine uygun olarak işlenmiştir. Nâmî, bu kullanımlarda özellikle kasidelerde memduhu övmek için birçok kozmik unsur kullanmıştır. Bu kullanımlarda Nâmî, memduhun feraset, akıl, yücelik, cömertlik, kuvvet, adalet ve şefkat gibi yönlerini kozmik âlemde bulunan çeşitli yıldızlar ve seyyarelerle kıyaslayarak anlatmış, yer yer memduhun bu özelliklerini kozmik âlemdeki

yıldız ve seyyarelerden üstün görmüştür. Bu tarz şiirlere genellikle kasidelerde rastlanmaktadır. Gazelerde ise, sevgilinin güzellik unsurları kozmik âlemdeki birçok yıldız ve seyyarelerle kıyaslanmıştır. Zaman zaman sevgilinin güzelliği bunlardan üstün görülmüştür. Felekle ilgili beyitlerde ise şair kaderinin kötülüğünü feleğe yüklemiştir. Bu benzetme ve mübalağalarda orijinal sayılabilecek kullanımlara da rastlanmaktadır. Nâmî'nin şiirlerinde yıldızların parlaklığı, yücelikleri yönüyle ele alınmış ve bu yıldızlar içinde insan kaderini etkileyen yönleri de kullanmıştır. Gökyüzündeki yıldızların çokluğu bazen savaştaki bir orduya bazen de konuk ağırlamak için ikram edilen mezelere benzetilmektedir. Felek dokuz kat oluşu ve kubbe şeklinde olması bakımından çadıra; Ay, yuvarlaklığı bakımından çöreğe benzetilmiştir.

Yine bir başka kasidede şair gökyüzünü bir otağa, Güneş'i şemse, Güneş ışınlarını da o çadırı ayakta tutan sabitlenmiş kazıklara bağlanan iplere benzetmiştir. Sık karşılaşılan kullanımlardan biri olarak gökyüzü bir at, Ay ve Güneş de üzengi olarak tasavvur edilmiştir. Ay'ın etrafında oluşan "hâle" olarak bilinen parlak ışık huzmesi sevgilinin yüzünün parlaklığını kıskanan Ay'ın kendini asmak için kullandığı ipe benzetilmiştir. Feleğin yüz çevirmesi, feleğin kocakarıya benzetilmesi, kötü talihlerinin feleğe yüklenmesi klasik Türk edebiyatında çok sık rastlanan bir durumdur. Çarh-ı hezar-dîde yani binlerce gözü olan felek ifadesinde ise yıldızların kastedilmiş olabileceği muhtemeldir.

Nâmî'nin dili kullanmadaki ustalığı, birçok beyitte kendini göstermektedir. Bazı şiirlerinde gökyüzü bir cerrah, hilal ise cerrahın usturası (neşteri) olmakta, bazen de hilal, kanlı bir hançer olarak telakki edilmektedir. Klasik Türk edebiyatında çok fazla rastlamadığımız, hilal, bazen şekli itibarıyla yatakta uyuyan sevgiliye benzetilerek açık istiare yapılmıştır.

Şair bir gazelinde, "Gözlerinin yıldızı düşmek" ifadesini çok ağlamak, dayanacak gücü kalmamak ve gözlerine ak düşmek anlamlarını çağrıştıracak şekilde kullanmıştır. Bir başka şiirde şair, gökyüzünü konukların ağırlandığı bir ev gibi düşünerek, yıldızları çereze benzetmektedir. Bazen de sabah vakti, sevgilinin yüzünü görünce utancından ter döken bir âşık gibi düşünülmüştür. Bir kasidede Güneş, sultanın kapısında altın üsküflü

bir köle olarak, sabah da elinde âsa tutan bir kapıcıya benzetilmiştir. Altıncı felekte bulunan bir gezegen olan Müşterî etkisi altında doğmuş olanlar, terbiyeli, utangaç, iyi ve yumuşak huylu olurlar. Bir beyitte de sevgili Müşterî yıldızıyla kıyaslanmış, ondan bile üstün tutulmuştur.

Kısaca Nâmî'nin şiirlerinde kozmik unsurlar, klasik Türk edebiyatı geleneklerine uygun olarak işlenmiştir. Zaman zaman farklı ve orijinal kullanımlara da rastlanmaktadır. Bu durum Nâmî'nin hem klasik Türk edebiyatı geleneklerine bağlı kaldığını hem de kendine has bir dil kabiliyeti olduğunu göstermektedir. Makalenin bu konuda yapılan çeşitli çalışmaların yanında yeni çalışmalara da katkı sunacağına ümit ediyoruz.

Kaynakça

- AKPINAR, Şerife (2002). “Lâmi’î’nin Vâmık u Azrâ Mesnevîsinde Astrolojik Unsurlar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 12, s.169-202.
- BÜYÜKKARCI YILMAZ, Fatma (2014). “Kamer, Burçlar ve Menzillerle İlişkisi Hakkında İki Risale”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 9, s.131-143. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6970>
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet (1971). *Necâti Bey Dîvânının Tahlili*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ÇINAR, Bekir (2009). Şeyh Gâlib’in Hüsn ü Aşk Mesnevisinde Felekler, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Üniversitesi Araştırmaları Dergisi*, S. 39, s.777-792.
- DENİZ, Sabahat (1992). *16. yüzyıl Bazı Dîvân Şairlerinin Türkçe Dîvânlarında Kozmik Unsurlar (Baki-Fuzuli, Hayali Beğ-Nev’i-Yahya Beğ)*, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1992). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. İstanbul: Aydın Kitabevi.
- ERDEM, Nebahat (devam ediyor). *Nâmî Dîvânı ve Dîvânının Tahlili*, Doktora Tezi, Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi.
- ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI Hz (tarihsiz). *Mârifet-nâme*, Sadeleştiren: Turgut Ulusoy, C. IV.
- FEHD, Tevfik. (1995). “İlm-i Felek”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yay..
- GÜLÜM, Emrah (2014). Sünbül-Zâde Vehbî Dîvânı'nda (Sünbülîstân) Kozmik Unsurların Kullanımı, *Turkish Studies*, S. 9, s. 519-546. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7069>
- İŞIKHAN, Dilek (2014). Divân Şâirlerinde İlm-i Tencim Tesiri, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 16 (Özel Sayı II): s. 110-114, (www.kmu.edu.tr).

- KARAKÖSE, Saadet (2012). Kozmik Âlemde Nef'î'nin Seyri, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 12, s. 29-48.
- KURNAZ, Cemal (1995). "Felek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 12.
- KURNAZ, Cemal (1996). *Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlili*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- KURNAZ, Cemal (1981). *Felek*, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul: Dergâh Yay.
- KUTLUER, İ. (1992). *Burç*, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yay. C. 6.
- KUTLUER, İ. (1995). *Felek*, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yay., C.12.
- ONAY, Ahmet Talat (1992). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzâhı*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1946). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yayınları.
- PALA, İ. (1989). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- PARLATIR, İsmail (2009). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- SEFERCİOĞLU, Mustafa Nejat (2001). *Nev'î Divânı'nın Tahlili*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ŞEMSEDDİN, Sâmî (1989). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- ŞENTÜRK, A. A. (1994). Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sabiteler (Burçlar), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 90, s. 131-179.
- TOLASA, Harun (2001). *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (1981). Cilt. 3. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ULUDAĞ, Süleyman (2005). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- YENİKALE, Ahmet (2022). *Nâmî Mehmed Efendi*, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, (<http://teis.yesevi.edu.tr/>) (E.T 13.10.2021).
- YENİKALE, Ahmet (2020). *Emîrek zâde Mehmet Nâmî Divânı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YENİKALE, Ahmet. *Ahmet Nâmî Divânı ve İncelemesi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. (<http://ekitap.ktb.gov.tr/>) (E.T 13.10.2021).
- YILDIRIM, Serpil-GÜLZAR, Zeynep (2021). Sâilî-i Şîrâzî'nin Divân'ında Kozmik Unsurlar, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA)*, S. 24, s. 303-324. <https://doi.org/10.30767/diledeara.901780>

TÜDAD - Cilt 5 - Sayı 4 - Ekim 2022